

Robert Grochowski

Zamek bydgoski

Średniowieczny zamek należy do licznej grupy nieistniejących już budowli dawnej Bydgoszczy. Budowli, dodajmy, największej i jednej z najokazalszych. Pełnił nie tylko funkcje militarne, ale także administracyjne i sądownicze, zamieszkiwał tu bowiem starosta oraz znajdowały się podległe mu urzędy: sąd starościński, urząd grodzki i ich kancelarie. Warownia została zniszczona podczas „potopu szwedzkiego”, a jej ruiny rozebrano ostatecznie w 1895 roku. Ponieważ zamek bezpowrotnie zniknął z pejzażu naszego miasta, celowe wydaje się przedstawienie bydgoszczanom jego historii i architektury. Nowoczesna technika komputerowa ułatwi z kolei podjęcie próby jego rekonstrukcji, umożliwiając wirtualną podróż do miejsca, którego już nie ma.

Najwcześniejsze informacje o bydgoskim grodzie oraz wzniesionym na jego miejscu zamku odnajdujemy w XIX-wiecznych opracowaniach poświęconych dziejom miasta. Wzmianki te ograniczają się do krótkich danych historycznych dotyczących obydwu omawianych obiektów obronnych¹. W późniejszych pracach z tego okresu znalazły się nieliczne informacje na temat architektury murowanej warowni², natomiast o grodzie wspomniął Emil Kantak w przedmowie do *Kroniki bernardynów bydgoskich*³.

Na szczególną uwagę zasługują opracowania Ericha Schmidta, w których – dokonując rekonstrukcji topografii Bydgoszczy z 1600 roku – przedstawił

¹ L. Kühnast, *Historische Nachrichten über die Stadt Bromberg. Von der Gründung bis zur Preussischen Besitznahme*, Bromberg 1837, s. 11, 13, 15; I. Polkowski, *Bydgoszcz. Kilka historycznych wspomnień o zamku i mieście*, Poznań 1871, s. 27, 29, 33, 51.

² J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4, Berlin 1897, s. 3; O. Knoop, *Sagen der Provinz Posen*, Berlin 1913, s. 96.

³ *Kronika bernardynów bydgoskich*, wyd. K. Kantak, RTPNP, 1907, t. 33, s. 12-14.

obszerny opis jej fortyfikacji⁴. Również jego autorstwa jest monografia zamku, która jednakże nie wychodzi poza podstawowe informacje historyczne⁵.

W okresie międzywojennym krótkie wzmianki o grodzie bydgoskim znajdujemy w pracach Władysława Łęgi⁶ i Józefa Kostrzewskiego⁷. Szerzej zagadnienie to przedstawia Władysław Kowalenko, który pokrótce omawia dotyczące go źródła pisane, a także precyzuje lokalizację i formę obiektu⁸. Informacje o grodzie i zamku zawarte są także w publikacji Zygmunta Malewskiego⁹, choć w większości powtarzają one wcześniejsze ustalenia E. Schmidta. Żadnej wartości naukowej nie mają natomiast dane o bydgoskich fortyfikacjach zamieszczone w monografii miasta Edwarda Pawłowskiego z 1937 r. Autor ten w niewielkim stopniu wykorzystuje dostępne źródła oraz wcześniejsze opracowania, a jego twierdzenia na temat zamku są błędne, czasem nawet zupełnie fantastyczne¹⁰.

W okresie powojennym pierwszymi pracami poruszającymi ten temat były dzieła Kazimierza Chrośniaka¹¹ i Witolda Hensla¹², oparte na publikacjach z XIX i początku XX wieku, nie wnosząc jednak niczego nowego. W 1957 roku ukazało się studium historyczno-urbanistyczne Bydgoszczy Wiesława Posadzego. Praca ta ma duże znaczenie dla rekonstrukcji systemu fortyfikacyjnego, bowiem wykorzystano w niej wszystkie ówczesnie dostępne źródła pisane, ikonograficzne i kartograficzne. Przedstawiony tam obszerny opis grodu i zamku, prawie niezmieniony, obowiązywał aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku¹³. W dwa lata później ukazała się praca zbiorowa *Bydgoszcz*.

⁴ E. Schmidt, *Der Stadtplan Brombergs um 1600, Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt*, Bromberg 1888, s. 39-51; *Das gewerbliche Leben Brombergs in polnischer Zeit*, [w:] *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bromberg 1907, s. 1-15; *Die Burg Bydgoszcz – Bromberg, Aus dem Posener Lande*, 1910, Jg. 5, H. 8, s. 374-379.

⁵ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit. Die Burg Bydgoszcz – Bromberg*, Bromberg 1902.

⁶ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 335.

⁷ J. Kostrzewski, *Pradzieje Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski” 1933, R. I, z. 1, s. 11.

⁸ W. Kowalenko, *Recenzja pracy Jana Dylaka, „Roczniki Historyczne” 1936, R. 12, z. 1, s. 326; Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XIII wieku)*, Poznań 1938, s. 186-187.

⁹ Z. Malewski, *Topografia dawnej Bydgoszczy*, „Przegląd Bydgoski” 1933, R. 1, z. 2, s. 17-20.

¹⁰ E. Pawłowski, *Bydgoszcz w historycznym rozwoju od początków aż po dzień dzisiejszy*, Bydgoszcz 1937, s. 14, 16-18, 32, 34.

¹¹ K. Chrośniak, *Z dziejów zamku bydgoskiego* (maszynopis w Czytelnicy Regionalnej Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy, sygn. Fby 186), Bydgoszcz [b.r.w.].

¹² W. Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 99-100.

¹³ W. Posadzy, *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1957, s. 82, 85-86, 95, 99-100.

Historia – kultura – życie gospodarcze, w której interesujące są trzy rozprawy poświęcone m.in. fortyfikacjom¹⁴. Z tego samego roku pochodzi artykuł Benona Miśkiewicza, gdzie poddano analizie interesujący dokument pisany na temat konstrukcji umocnień bydgoskiego grodu¹⁵.

Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku powstało Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, które zintensyfikowało studia nad historią miasta. W 1968 roku wydano monografię *Dzieje Bydgoszczy – Calendarium*, gdzie znalazł się szkic Czesława Potemskiego skrótowo opisujący gród oraz prowadzone tam wtedy badania archeologiczne¹⁶. Szerzej problematyka ta została przedstawiona w artykule G. Wilkego i Cz. Potemskiego, zamieszczonym w periodyku „Prace Komisji Historii”, wychodzącym w ramach BTN¹⁷. W tym czasie ukazała się również praca Ryszarda Kozłowskiego, poświęcona prawnym aspektom funkcjonowania grodu nad Brdą¹⁸. Bydgoskim fortyfikacjom w czasach nowożytnych, w tym również analizie kompleksu zamkowego, poświęcony został rozdział w pracy Zenona Guldon i R. Kabacińskiego, jednak jego niewątpliwą wartość obniża szczątkowa bibliografia pomijająca wykorzystane źródła drukowane i archiwalia¹⁹. Kolejna monografia miasta wydana w 1980 roku przynosi zdawkowy opis grodu i zamku pióra R. Kabacińskiego²⁰. Syntezą wymienionych wyżej opracowań jest opis zamku bydgoskiego w dziele Bohdana Guerquina²¹, jak również hasło „Bydgoszcz” w *Słowniku starożytności słowiańskich*²².

¹⁴ Cz. Baszyński *Zarys dziejów politycznych do roku 1772*, [w:] *Bydgoszcz. Historia – kultura – życie gospodarcze*, Gdynia 1959, s. 72, 74, 79; J. Kozanecki, *Zabytki architektury Starego Miasta*, [w:] *Bydgoszcz. Historia – kultura – życie...*, s. 39-40; Cz. Potemski, *Najdawniejsze dzieje Bydgoszczy i okolicy*, [w:] *Bydgoszcz. Historia – kultura – życie...*, s. 70.

¹⁵ B. Miśkiewicz, *Konstrukcja izbicowa w polskim średniowiecznym budownictwie obronnym*, „Archeologia Polski” 1959, t. 3, z. 2, s. 337-347.

¹⁶ Cz. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy*, [w:] *Dzieje Bydgoszczy – Calendarium*, red. Z. Guldon, Bydgoszcz 1968, s. 20.

¹⁷ G. Wilke, Cz. Potemski, *Źródła archeologiczne do studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym z terenu Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, 1970, cz. 1, BTN, Prace Komisji Historii, t. 7, s. 10-13.

¹⁸ R. Kozłowski, *Zwolnienie dóbr klasztoru byszewskiego od obowiązku budowy i naprawy grodu bydgoskiego oraz stróży*, „Bydgostiana” 1970, nr 4, s. 17-23.

¹⁹ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy. XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975.

²⁰ *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, red. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1980, s. 19-20, 21, 29-30, 60.

²¹ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 118.

²² A. Wędzki, *Bydgoszcz*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 7, cz. 2, suplement A-C, Wrocław 1982, s. 557-558.

Cała dotychczasowa wiedza na temat grodu i zamku została ujęta w monografii miasta pt. *Historia Bydgoszczy* z 1991 roku. Krótką charakterystykę grodu przedstawił tutaj G. Wilke²³, natomiast o zamku pisali R. Kabaciński²⁴, Z. Guldon²⁵ oraz Franciszek Mincer²⁶. Krytycznie o ustaleniach tych badaczy, zwłaszcza na temat zamku, wypowiedział się Bogumił Rogalski²⁷. W 1992 roku ukazała się kolejna praca poświęcona dziejom miasta, autorstwa F. Mincera. Zawarte tam niewielkie wzmianki o interesujących nas obiektach fortyfikacyjnych powtarzają informacje z wcześniejszych publikacji i nie wnoszą nic nowego do meritum sprawy²⁸. W recenzjach wspomnianej pracy odnaleźć możemy krótkie informacje o poszczególnych stałych punktach oporu²⁹.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku wartościowe opracowania na temat grodu i zamku ukazywały się w „Kalendarzu Bydgoskim” i „Kronice Bydgoskiej”. Opis murowanej warowni zawarty został w szkicu Lecha Łbika, opisującym oblężenie Bydgoszczy przez Krzyżaków w 1409 roku³⁰. System fortyfikacyjny ośrodka bydgoskiego w XVI i XVII wieku, w tym analiza kompleksu zamkowego, przedstawiona została w artykułach Zbigniewa Zyglewskiego³¹ i L. Łbika³².

Kluczowe znaczenie dla wyjaśnienia dziejów bydgoskiego grodu, a później zamku miały prowadzone na tym obszarze systematyczne badania archeo-

---

²³ G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, do roku 1920, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań 1991, s. 63-64.

²⁴ R. Kabaciński, *Lokacja miasta na prawie magdeburskim*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1..., s. 103.

²⁵ Z. Guldon, *Rozwój urbanistyczny i przemiany ludnościowe w latach 1466-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1..., s. 149.

²⁶ F. Mincer, *Kultura, nauka i szkolnictwo w latach 1466-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1..., s. 258.

²⁷ B. Rogalski, *Recenzja Historii Bydgoszczy*, t. 1, „Kalendarz Bydgoski” 1993, t. 14, 1992, s. 388, 393.

²⁸ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 28-29, 84-86.

²⁹ Z. Zyglewski, *Uwagi o dawnej Bydgoszczy. Na marginesie kolejnej monografii miasta*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. 15, s. 96, 98, 103; B. Rogalski, *Recenzja książki Franciszka Mincera pt. „Dzieje Bydgoszczy”*, Zielona Góra 1992, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16, 1994, s. 284-285, 298-299.

³⁰ L. Łbik, *Polsko-krzyżackie zmagania o Bydgoszcz w 1409 r.*, „Kronika Bydgoska” 1990, t. 9, 1986-1988, s. 26-27.

³¹ Z. Zyglewski, *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z 1657 r.*, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16, s. 121-130.

³² L. Łbik, *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego „potopu”*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1998, z. 3, s. 17-25.

logiczne. Jeszcze w trakcie prac ukazał się artykuł Wojciecha Chudziaka, przedstawiający dotychczasowe wyniki badań na podgrodzium³³ oraz Jacka Woźnego na temat badań sondażowych w strefie wzgórza zamkowego³⁴. Ostateczne konkluzje przedstawiono w trzech szkicach W. Chudziaka i Elżbiety Dygaszewicz³⁵. Równie ważne jak opracowania archeologów były ustalenia historyka L. Łbika, który w swoich dwóch artykułach zawarł kompleksową analizę dziejów i architektury murowanej twierdzy nad Brdą³⁶. W 2005 roku zawarte tam treści zostały powtórzone na łamach popularnonaukowego miesięcznika „Spotkania z Zabytkami”³⁷. Na ustaleniach L. Łbika oparto również opis bydgoskiej warowni w *Leksykonie zamków w Polsce*³⁸.

W prezentowanym artykule wykorzystano bogaty zbiór źródeł archeologiczno-architektonicznych, ikonograficznych, kartograficznych i pisanych, który posłużył do możliwie pełnej rekonstrukcji bydgoskiej twierdzy.

Źródła archeologiczno-architektoniczne

Najwcześniejsze prace wykopaliskowe w strefie dawnego wzgórza zamkowego podjęło pod koniec XIX wieku niemieckie Towarzystwo Historyczne dla Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy. Z badań prowadzonych w 1889 roku, oprócz licznych fragmentów ceramiki i kości, pochodzi łyżwa kościana i żelazny toporek, natomiast podczas rozbiórki zamku w 1895 roku pozyskano kilkanaście kamiennych kul armatnich, czaszkę tura, fragmenty poroża oraz późnośredniowieczną kielnię murarską³⁹. Późniejsze badania

³³ W. Chudziak, *Z badań nad średniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, [w:] *Komunikaty Archeologiczne*, t. 6, red. J. Chudziakowa, Bydgoszcz 1994, s. 57-69.

³⁴ J. Woźny, *Zamek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1996, z. 1, s. 14-18.

³⁵ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczny ośrodek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 177-186; E. Dygaszewicz, W. Chudziak, *Początki ośrodka miejskiego*, [w:] *Bo to jest Bydgoszcz*, red. J. Derenda, Bydgoszcz 1999, s. 24-34; E. Dygaszewicz, *Od paleolitu po średniowiecze*, „Kalendarz Bydgoski” 2000, t. 33, s. 60.

³⁶ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy*, [w:] *Komunikaty Archeologiczne*, s. 135-156; *Średniowieczna kielnia z bydgoskiego zamku*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 1996, z. 1, s. 19-23.

³⁷ L. Łbik, *Gotycki zamek nad Brdą*, „Spotkania z Zabytkami” 2005, nr 4, s. 33-34.

³⁸ L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 118-119.

³⁹ P. Schumacher, *Die Ringwälle in der früheren preussischen Provinz Posen*, Leipzig 1924, s. 20; L. Łbik, *Średniowieczna...*, s. 19-20.

sondażowe Wolfa, prowadzone od 27 kwietnia do 4 maja 1910 roku, dostarczyły kilkudziesięciu fragmentów ceramiki i kości. Eksplorowany wówczas wykop, jak informują zachowane metryczki, zlokalizowany był „na wale”, widocznym jeszcze w ukształtowaniu tamtejszego terenu⁴⁰. Z badań prowadzonych w tym pionierskim okresie brak niestety dokumentacji, a pozyskany materiał zabytkowy uległ przemieszaniu, przez co nie przedstawia większej wartości naukowej.

Po II wojnie światowej pierwsze badania archeologiczne na interesującym nas obszarze miały miejsce w 1963 roku, kiedy to pracownicy działu archeologii Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy brali udział w wierceniach geologicznych prowadzonych w trakcie budowy plebanii kościoła jezuitów przy placu Kościeleckich. Analizy odwiertów miały wskazywać na istnienie w tym rejonie dwóch fos oraz wału drewniano-ziemnego⁴¹. Kolejne prace przeprowadzono w 1970 roku na dziedzińcu Akademii Techniczno-Rolniczej przy ulicy Grodzkiej. Zdaniem prowadzących odsłonięto tu stok wzgórza grodowego z warstwami rumowiskowo-zasypiskowymi oraz fragmentem fosy⁴². Wyniki badań nie zostały opublikowane, a pozyskany materiał zabytkowy zaginął, stąd nie mają one znaczenie dla prowadzonej analizy.

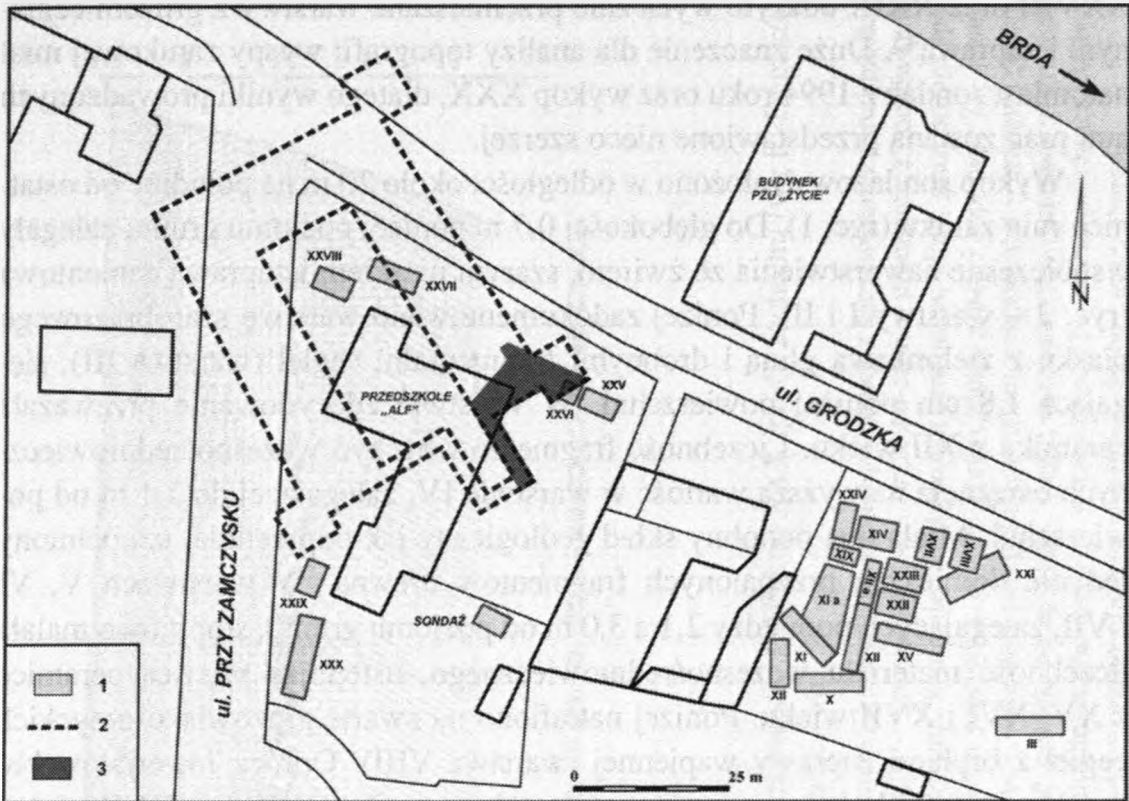
Znaczny zwrot w skali i jakości badań archeologicznych nastąpił w 1992 roku, kiedy w ramach Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności UMK w Toruniu powołano Zespół do Badań Dziejów Bydgoszczy. Celem zespołu było odtworzenie dziejów Bydgoszczy, ze szczególnym uwzględnieniem okresów związanych z genezą grodu, a także kształtowaniem się średniowiecznego miasta lokacyjnego oraz jego późniejszych przemian w czasach nowożytnych.

Podczas sześciu lat badań w strefie dawnego grodu i zamku eksplorowano 24 wykopy (ryc. 1). W zachodniej części analizowanego obszaru, gdzie znajdowało się niegdyś wzgórze zamkowe, badania prowadzono w latach 1994-1997. Łącznie założono tu 7 wykopów: sondaż w 1994 roku, w 1995 roku wykopy XXV i XXVI, w 1996 wykopy XXVII, XXVIII, XXIX, a w ostatnim sezonie wykop XXX. Prace wykazały niemal całkowity, sięgający spągu fundamentów fakt destrukcji założenia obronnego. Jedynie na niewielkiej przestrzeni w wykopie XXVI odsłonięto skupisko głazów spojonych zaprawą

⁴⁰ W. Hensel, *Studia...*, s. 99-100; G. Wilke, Cz. Potemski, *Źródła archeologiczne...*, s. 10-13.

⁴¹ Cz. Potemski, *Stanowiska archeologiczne odkryte w Bydgoszczy w latach 1960-1963*, „Bydgosztian” 1965, nr 2, s. 38.

⁴² G. Wilke, *Pradzieje...*, s. 64, przypis 95.

Rycina 1.

Bydgoszcz, stanowisko 1. Lokalizacja wykopów archeologicznych z lat 1992-1997
 Legenda: 1 – wykopy archeologiczne; 2 – lokalizacja zamku według nowożytnych źródeł kartograficznych; 3 – ostatni fragment zamku wyburzony w 1895 r.

Rysunek i opracowanie autora

wapienną, stanowiącą spąg kamienno-ceglanego fundamentu⁴³, który możemy interpretować jako pozostałość wschodniej wieży narożnej. W wykopie XXVII zarejestrowano wkop związany z zabudową północno-wschodniego skrzydła zamkowego; jego wypełnisko składało się z dużej ilości gruzu ceglano-cementowego, zaprawy, spalenizny oraz przepalonych cegieł i kamieni⁴⁴. W wykopach XXV,

⁴³ W. Chudziak, E. Dygaszewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Bydgoszczy przy ul. Grodzkiej przeprowadzonych w 1995 roku*, [w:] *Bydgoszcz. Badania 1995 r.*, (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz – Toruń 1996, s. 3-69.

⁴⁴ E. Dygaszewicz, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego i zamku w Bydgoszczy przy ulicy Grodzkiej = Przy Zamczysku, przeprowadzonych w 1996 roku*, [w:] *Bydgoszcz, stan. 1. Badania 1996*, (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1996, s. 4.

XXVIII oraz XXIX odkryto wyłącznie przemieszane warstwy z gruzem ceglany i zaprawą⁴⁵. Duże znaczenie dla analizy topografii wyspy zamkowej miał natomiast sondaż z 1994 roku oraz wykop XXX, dlatego wyniki prowadzonych tam prac zostaną przedstawione nieco szerzej.

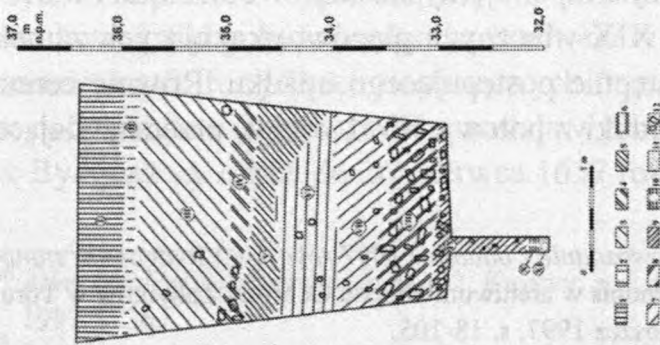
Wykop sondażowy założono w odległości około 20 m na południe od ostatnich ruin zamku (ryc. 1). Do głębokości 0,7 m poniżej poziomu gruntu zalegały współczesne nawarstwienia ze żwirem, szarym piaskiem i zaprawą cementową (ryc. 2 – warstwy I i II). Poniżej zadokumentowano warstwę szarobrazowego piasku z zielonkawą gliną i drobnymi fragmentami cegieł (warstwa III), sięgającą 1,8 cm poniżej powierzchni. W warstwie zdecydowanie przeważała ceramika z XII wieku. Liczebność fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych osiągnęła najwyższą wartość w warstwie IV, zalegającej do 2,1 m od powierzchni. Miała ona podobny skład geologiczny jak poprzednia, uzupełniony jedynie domieszką przepalonych fragmentów drewna. W warstwach V, VI i VII, zalegających pomiędzy 2,1 a 3,0 m od poziomu gruntu, stopniowo malała liczebność materiału wczesnośredniowiecznego, ustępując miejsca ceramice z XV, XVI i XVII wieku. Poniżej natrafiono na zwarte gruzowisko gotyckich cegieł z bryłami zaprawy wapiennej (warstwa VIII). Oprócz materiałów budowlanych treść kulturową warstwy tworzyła ceramika z XII oraz XVII wieku, przy czym za datującą należy uznać tę drugą. Od 3,0 do 4,0 m poniżej powierzchni gruntu znajdował się ciemnoszary piasek z gliną, uzupełniony licznymi fragmentami cegieł (warstwa IX). W warstwie znajdowała się wyłącznie ceramika z XIV-XV wieku. Ostatnim tworem antropogenicznym była warstwa faszyny (warstwa X) o miąższości 10 cm⁴⁶.

Podobny układ stratygraficzny zaobserwowano również w wykopie XXX, założonym w odległości około 40 m na południowy zachód od ostatnich ruin zamku (ryc. 1). Pod warstwą humusu (ryc. 3 – warstwa I) zalegała próchnica z soczewkami żwiru, piasku, zaprawy oraz gruzu ceglanoego. W warstwie przeważała ceramika wczesnośredniowieczna z XI-XII wieku, obok której wystąpiły fragmenty naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych. Poniżej znajdowała się warstwa brązowo-czarnej próchnicy z soczewkami żółtej gliny oraz węglami drzewnymi i dużą ilości kamieni (warstwa III). Na treść kulturową składała się tu w większości ceramika wczesnośredniowieczna. Od 1,0 do 1,8 m poniżej powierzchni zalegały warstwy IIIa, IIIb, IIIc, IIIId oraz IIIe o podobnym składzie geologicznym. Zawierały one niejednorodny materiał,

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ J. Woźny, *Zamek...*, s. 17.

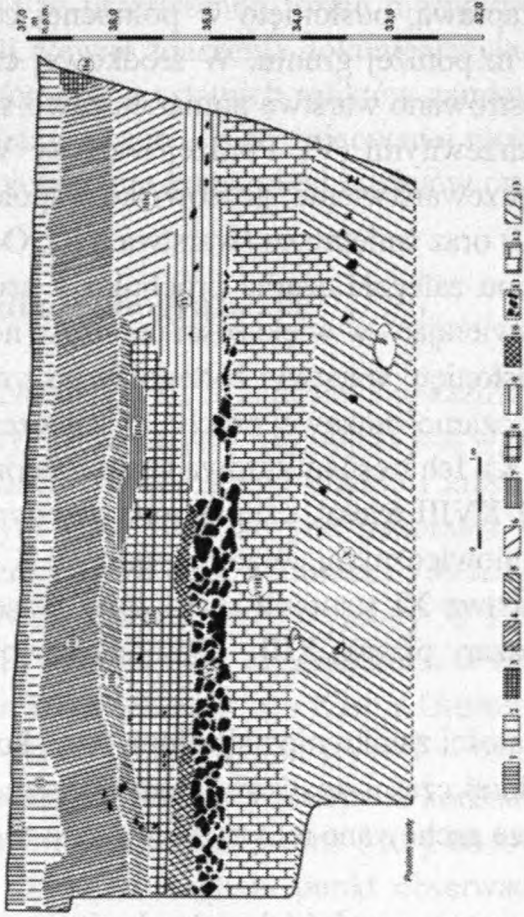

Rycina 2.

Bydgoszcz, stanowisko 1. Wykop sondażowy z 1994 roku, profil zachodni (wg J. Woźny, *Zamek...*, ryc. 2)

Legenda: 1 – humus; 2 – szary piasek ze żwirem; 3 – szarobrazowy piasek z zielonkawą gliną; 4 – szarobrazowy piasek z fragmentami spalonego drewna; 5 – szary, drobnoziarnisty piasek; 6 – brązowy piasek z fragmentami cegieł; 7 – brązowy piasek z soczewkami jasnej gliny; 8 – gruzowisko ceglane z bryłami zaprawy wapiennej; 9 – ciemnoszary piasek z gliną; 10 – zbutwiałe drewno (faszyna); 11 – calec; 12 – cegły

Rycina 3.

Bydgoszcz, stanowisko 1. Wykop XXX, profil zachodni (wg E. Dygaszewicz, *Bydgoszcz...*, ryc. 3)

Legenda: 1 – humus; 2 – brunatno-czarna próchnica z soczewkami żwiru i piasku, gruz z zaprawą; 3 – gruzowisko; 4 – brązowo-czarna próchnica z soczewkami gliny, węgle drzewne, kamienie; 5 – brązowa próchnica, glina, gruz, smugi spalenizny; 6 – czarna próchnica, drobne grudki gliny, gruzu i zaprawy; 7 – jasnobrązowa próchnica, duża ilość przepalonego gruzu z zaprawą; 8 – brązowa próchnica, duża ilość grudek żółtej gliny, węgle drzewne; 9 – zaprawa z gruzem; 10 – spieczona glina z gruzem; 11 – gruzowisko; 12 – czarna próchnica, drobny gruz i zaprawa; 13 – czarno-brązowa próchnica, drobny gruz, zaprawa

w przewadze również pochodzący z wczesnego średniowiecza. Warstwę IV, składającą się z gruzu ceglanego z zaprawą, odsłonięto w północnej części wykopu na głębokości od 1,3 do 2,1 m poniżej gruntu. W środkowej części wykopu na zbliżonym poziomie zarejestrowano warstwę pomarańczowo-szarej gliny z gruzem ceglanym i węglami drzewnymi (V). Poniżej warstwy V natrafiono na współczesne XX-wieczne przewarstwienia: gruzowisko współczesnych cegieł maszynowych (warstwa VI) oraz śmietnisko (warstwa VII). Od 2,2 do 3,0 cm na całej powierzchni wykopu zalegała czarna próchnica z gruzem ceglanym i zaprawą (warstwa VIII), zawierająca w większości ceramikę nowożytną z XVII-XVIII wieku. Pod nią odsłonięto warstwy: żółtego żwiru z materiałem budowlanym (warstwa IX) oraz czarno-brązowej próchnicy z soczewkami żółtego piasku i zaprawą (warstwa X). Ich treść kulturową stanowiła przede wszystkim ceramika nowożytna z XVI-XVIII wieku, uzupełniona pojedynczymi fragmentami wczesno- i późnośredniowiecznymi. Warstwy poniżej X zarejestrowano jedynie w odwiertach: warstwę XI stanowił szaro-żółty piasek ze szczątkami organicznymi, XII – jasnoszary piasek, XIII – ciemnoszary piasek oraz XIV – jasnoszary piasek⁴⁷.

Należy dodać, że na żadne pozostałości zamku nie natrafiono w wykopach I-XXIV, zlokalizowanych we wschodniej części analizowanego obszaru. Odsłonięto tu natomiast stosunkowo dobrze zachowane relikty podgrodzia zespołu grodowego⁴⁸.

Warunkiem prawidłowego zinterpretowania źródeł archeologiczno-architektonicznych musi być ich każdorazowe zestawienie z zachowanymi przekazami pisаныmi, ikonograficznymi i kartograficznymi. Mamy wówczas do czynienia z tzw. relacją pełną, warunkującą możliwość kompleksowego odtworzenia formy obiektu architektonicznego oraz prześledzenia jego późniejszych przeobrażeń⁴⁹. W przypadku Bydgoszczy dysponujemy stosunkowo licznym i wartościowym zbiorem XVII, XVIII i XIX-wiecznych planów, ukazujących zamek w czasach jego świetności, a następnie postępującego upadku. Równie cenną kategorię źródeł stanowią dwa widoki z połowy XVII wieku, przedstawiające

⁴⁷ E. Dygaszewicz, *Bydgoszcz, st. 1. Sprawozdanie z badań w 1997 roku*, [w:] *Bydgoszcz, stanowiska 1 i 504. Badania 1997 r.* (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1997, s. 18-105.

⁴⁸ W. Chudziak, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz, stan. 1 i 3. Badania 1994* (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1995, s. 3-25; W. Chudziak, E. Dygaszewicz, *Sprawozdanie...*, s. 3-69.

⁴⁹ L. Kajzer, *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych*, Łódź 1984, s. 20-25.

ten sam, widziany od południa fragment warowni. Obydwie ryciny dają nam wgląd w przestrzenną formę nieznacznie jeszcze wówczas uszkodzonej budowli. Pewne znaczenie dokumentacyjne mają także XIX i XX-wieczne grafiki i fotografie ostatnich reliktyw zamku. Ostatnią analizowaną kategorią będą przekazy pisane – o różnicowanej mocy informacyjnej – zawierające wiadomości na temat konstrukcji i dziejów omawianego obiektu.

Źródła ikonograficzne

Najstarszym, a zarazem najważniejszym źródłem ikonograficznym ukazującym interesujący nas obiekt jest wykonany w drugiej połowie XVII wieku miedzioryt szwedzkiego oficera i inżyniera Eryka Jönsona Dahlbergha. Centralnym jego punktem jest panorama Bydgoszczy, uzupełniona szkicowym planem miasta oraz kartuszem zawierającym literową legendę ważniejszych budowli. Panorama ma wymiary 38,6 x 16,5 cm⁵⁰. Całość zatytułowaną *Situs Oppidi Brombergae* zamieszczono w książce G. Pufendorfa, opisującej dzieje wojen króla szwedzkiego Karola Gustawa⁵¹. Po prawej stronie panoramy znajduje się bydgoski zamek (ryc. 4 – oznaczony literą A), przedstawiony jako lekko uszkodzony, z poszarpaną koroną murów, bez części dachów, ale z widocznymi jeszcze kominami. Mury budowli zachowane są do pełnej wysokości, przy czym ze względu na punkt obserwacji widoczne są tylko dwie elewacje: południowo-wschodnia i południowa-zachodnia. W tej pierwszej (ryc. 4-1) doskonale widoczna jest wschodnia wieża narożna oraz wieża bramna z przyległym murem kurtynowym zwieńczonym daszkiem nad chodnikiem obrońców. Skrzydło południowo-zachodnie (ryc. 4-2) to masywny, kilkunadcondygnacyjny budynek nakryty dwuspadowym dachem. Warownia położona jest na wyspie, znacznie wypiętrzającej się ponad poziom wody w Brdzie i fosie zamkowej. Od południowego wschodu na brzegu ukazano niewielki fragment nowożytnych fortyfikacji bastionowych (ryc. 4-3). Jak wskazuje umieszczona w podpisie data dzienna, rycina została wykonana w trakcie pobytu Dahlbergha w Bydgoszczy od 23 do 26 czerwca 1657 roku⁵².

⁵⁰ *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2, Kujawy, z. 1, Bydgoszcz, red. A. Czacharowski, Toruń 1997, s. 36.

⁵¹ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem*, Nürnberg 1696, ryc. 55.

⁵² J. Frycz, *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, Biuletyn Historii Sztuki, 1956, R. 18, s. 508-509; W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, s. 117; *Widoki Bydgoszczy*, red. B. Chojnacka i M. Winter, Bydgoszcz 1996, s. 154; *Atlas historyczny...*, s. 36.

Inaczej sądzi L. Łbik, który na podstawie analizy widoku zamku oraz dziennika Dahlbergha z podróży po Polsce doszedł do wniosku, że pierwsze szkice powstały w czasie sierpnia-września 1656 roku⁵³. Mimo iż z pewnością interesująca, przedstawiona hipoteza obecnie nie znajduje potwierdzenia żadnymi bezpośrednimi dowodami.

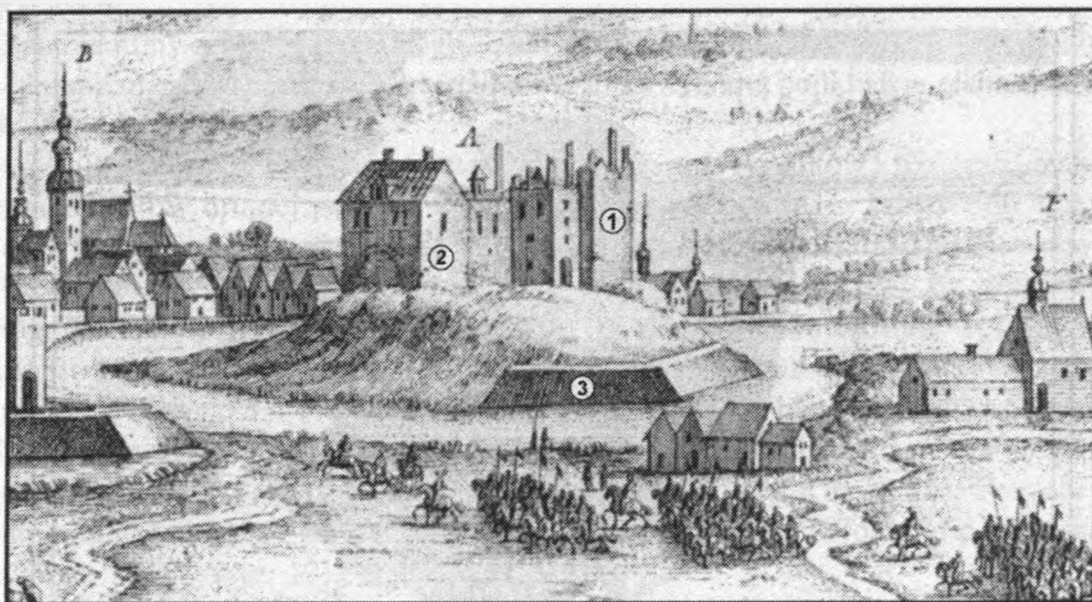
W porównaniu z planem z tej samej ryciny, widok zamku wykazuje wiele różnic bądź uproszczeń, wprowadzanych niekiedy celowo przez autora dla uzyskania właściwej perspektywy. Tworząc swoje dzieło, Dahlbergh celowo ograniczył się tylko do wyeksponowania najbardziej charakterystycznych elementów zabudowy. Na ogół przyjmuje się dużą wiarygodność rysunków i planów sporządzonych przez Dahlbergha⁵⁴, w przypadku Bydgoszczy pula pomyłek jest jednak tak znacząca, że informacje uzyskane na podstawie analizy panoramy należy traktować z daleko posuniętą ostrożnością. Obok budowli, których bryła została oddana z dużym realizmem tudzież dbałością o szczegóły, takich jak kościół Klarysek, klasztor Bernardynów czy Brama Kujawska, są też i takie, które zostały przedstawione błędnie (kościół Farny, klasztor Karmelitów, bydgoska mennica), bądź też w niewłaściwym miejscu (kościół Jezuitów, ratusz). Zastrzeżenia budzi znaczna liczba wież i sygnaturek, zapewne celowo wprowadzonych dla ułatwienia lokalizacji poszczególnych budowli. Dodatkowo, zgodnie z obowiązującą wówczas manierą, autor świadomie eliminował niektóre szczegóły rysowanych obiektów, z tych samych względów również niektóre z nich powiększał ponad rzeczywistą wielkość (Bramy Poznańska i Gdańska) lub też pomniejszał (kościół św. Stanisława). Wszystkie wyszczególnione zastrzeżenia powodują, iż obraz bydgoskiego zamku ukazany na panoramie Dahlbergha nie może być traktowany jako wierne odzwierciedlenie stanu faktycznego. Niemniej jednak jest to jedyne, a więc najbardziej wartościowe wyobrażenie warowni przed jej definitywnym zniszczeniem.

Równie cennym źródłem jest nieco późniejszy widok Bydgoszczy, sporządzony w 1661 roku przez szwajcarskiego malarza Johana Rudolfa Storna. Panorama o wymiarach 21,8 x 8 cm narysowana jest piórem⁵⁵. Podobnie jak u Dahlbergha, ukazany od południa zamek znajduje się na wzniesieniu (znacznie jednak niższym niż na sztychu z 1657 roku), oblewanym wodami fosy zamkowej (ryc. 5). Uderza znacznie posunięta destrukcja – zachowana jest

⁵³ L. Łbik, *Widok i plan...*, s. 23-24.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 20.

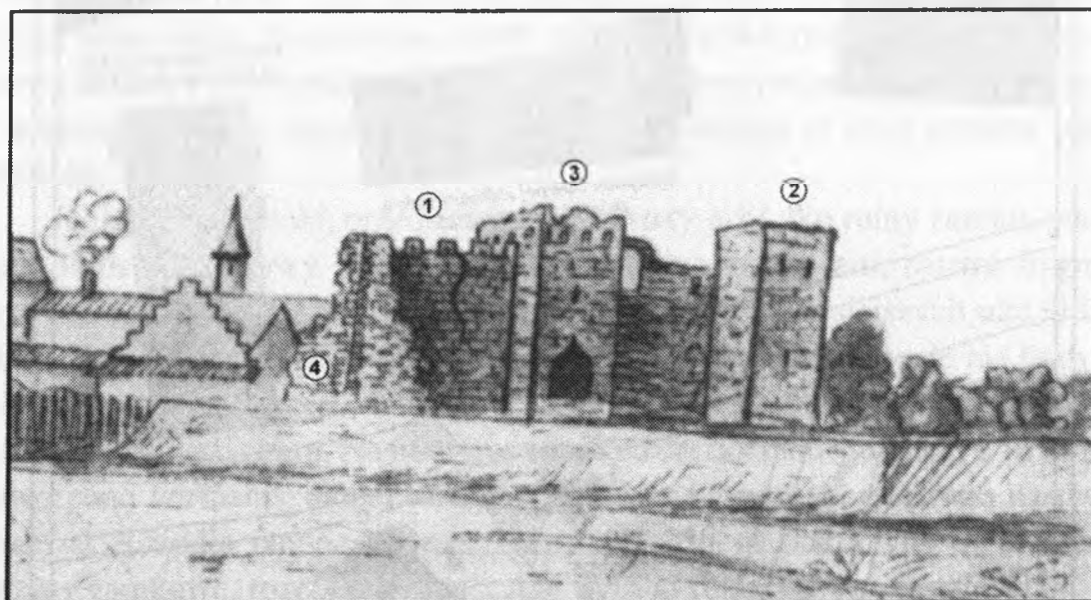
⁵⁵ W. Tomkiewicz, *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki” 1962, t. 3, s. 262-269, 282-283.

Rycina 4.

Zamek bydgoski, widok od południa. Fragment miedziorytu wg rysunku E. J. Dahlbergha z 1657 roku (wg *Atlas...*, ryc. 5)

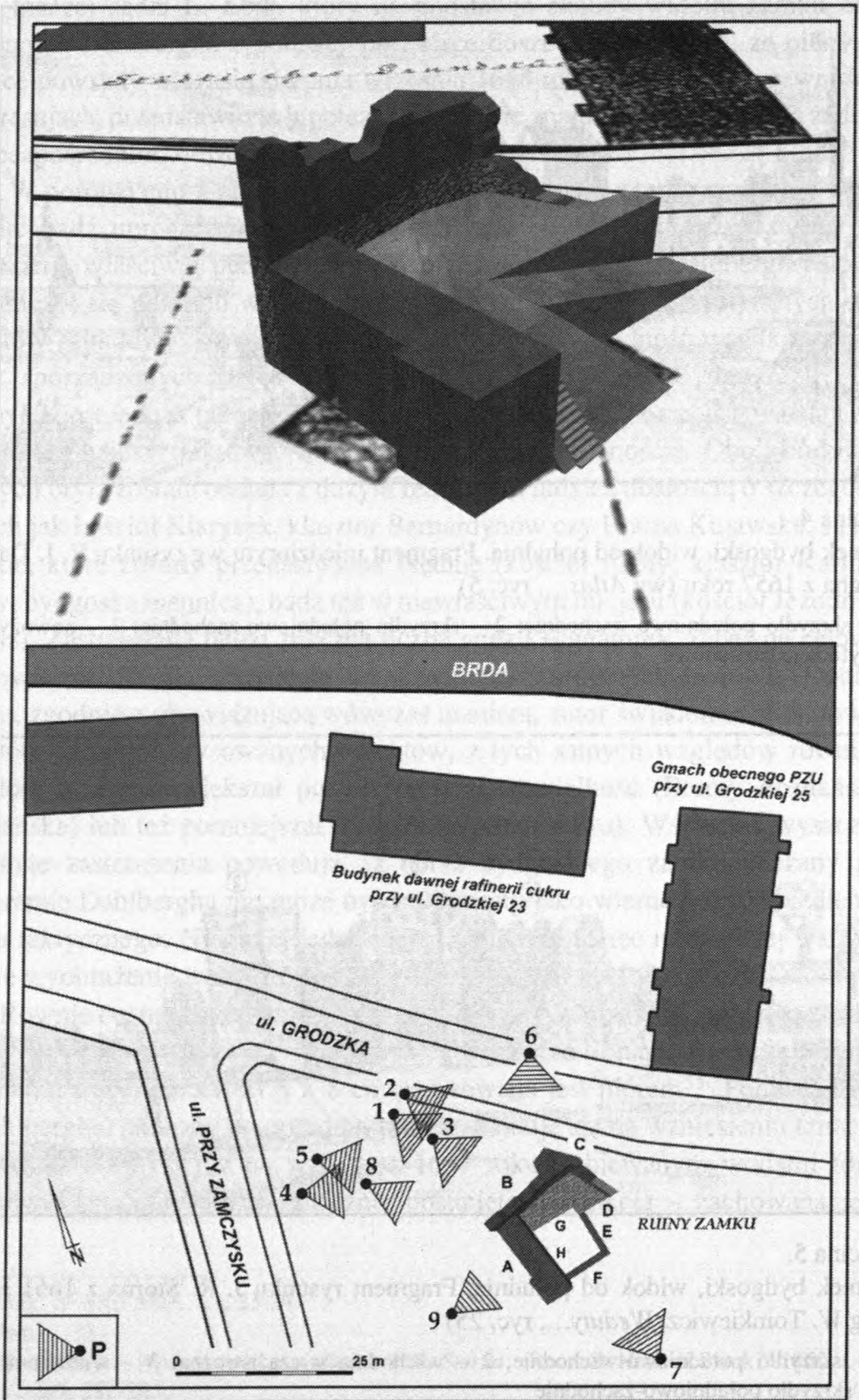
1 – skrzydło południowo-wschodnie; 2 – skrzydło południowo-zachodnie; 3 – nowożytnie fortyfikacje bastionowe

Rycina 5.

Zamek bydgoski, widok od południa. Fragment rysunku J. R. Storna z 1661 roku (wg *W. Tomkiewicz, Weduty...*, ryc. 25)

1 – skrzydło południowo-wschodnie; 2 – wschodnia wieża narożna; 3 – wieża bramna; 4 – skrzydło południowo-zachodnie

Rycina 6.

Ostatnie ruiny zamku bydgoskiego – stan z końca XIX w. Opr. i rys. autora. Powyżej – domniemany wygląd ostatnich reliktyw zamkowych na podkładzie planu z 1895 r. Widok od południa.

Poniżej – kierunki obserwacji w trakcie wykonywania rysunków i fotografii reliktyw zamkowych w drugiej połowie XIX w. A, B, C, D, E, F, G – ściany ruin budowli (opis w tekście); Pozycja 1 – fragment tableau J. Gretha z lat 1845-1853 (ryc. 7); Pozycja 2 – litografia barwna J. Gretha z ok. połowy XIX w. (ryc. 8); Pozycja 3 – fragment tablicy W. Gersona z 1868 r. (ryc. 9) oraz V. A. Malte-Bruna wykonanej po 1868 r. (ryc. 10); Pozycja 4 – rysunek nieznanego autora z drugiej połowy XIX w. (ryc. 11); Pozycja 5 – fotografia T. Joopa z 1886 r. (ryc. 12); Pozycja 6 – fotografia T. Joopa z 1886 r. (ryc. 13); Pozycja 7 – fotografia nieznanego autora z 1891 r. (ryc. 14) oraz litografia kredką nieznanego autora z 1890 r. (ryc. 15); Pozycja 8 – fotografia nieznanego autora z 1895 r. (ryc. 16); Pozycja 9 – fotografia nieznanego autora z 1895 r. (ryc. 17)

Legenda: P – pozycja i kierunek obserwacji w trakcie wykonywania rysunku bądź fotografii

tylko południowo-wschodnia część budowli (ryc. 5-1), z blankowanymi murami bez zadaszenia, wschodnią wieżą narożną (ryc. 5-2) i centralnie położoną wieżą bramną (ryc. 5-3). Skrzydło południowe-zachodnie jest prawie całkowicie zniszczone, zaznaczone zostały tylko niewielkie ruiny jego ściany szczytowej (ryc. 5-4). Rysunki Stoma odznaczają się pewnym pośpiechem wykonania i niekiedy błędami perspektywy, ale na ogół cechuje je duży realizm przedstawień.

Kolejne wizerunki, przedstawiające niestety już tylko ruiny zamku, pochodzą dopiero z połowy XIX wieku. Prezentują one ten sam, ostatni fragment murów, zachowanych w ogrodzie przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Grodzkiej i Przy Zamczysku. W analizie przedstawień istotne znaczenie ma budynek obecnego PZU „Życie”, wcześniej siedziba administracji istniejącej na tym obszarze rafinerii cukru. Na podstawie najbardziej dokładnego planu z 1895 roku stworzono wirtualny model reliktyw zamku, z którym skorelowano następnie wszystkie źródła ikonograficzne (ryc. 6). Nie ulega wątpliwości, że ostatnie relikty zamkowe, rozebrane ostatecznie w 1895 roku, były pozostałościami południowo-wschodniego skrzydła, z którego zachowała się ściana wieży bramnej, część murów wschodniej wieży narożnej oraz zewnętrzna ściana łącząca oba te obiekty (ryc. 1).

Pierwszym źródłem z tej grupy jest tableau z panoramą Bydgoszczy oraz 13 widokami wybranych miejsc i budowli, wykonane w latach 1845-1853 przez

Juliusa Gretha, znanego miejscowego malarza, litografa i grafika⁵⁶. Litografię barwną o wymiarach 44 x 56 cm wydano w wydawnictwie braci Delius w Berlinie, obecnie znajduje się w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁵⁷. Na dole kompozycji umiejscowiono wizerunek relikwów zamku, podpisanych jako „Ruine des Schlosses Bydgoszcz” (ryc. 7). Ruiny pokazano od strony północno-zachodniej (ryc. 6 – pozycja 1), na co wskazuje widoczny po prawej stronie kościół Pobernardyński. Jego wysoka, kwadratowa dzwonnica dostawiona do prostokątnej nawy, nakrytej dwuspadowym dachem z ozdobnym szczytem, jest przedstawiona na kilku widokach Bydgoszczy z tego okresu⁵⁸. Na tej podstawie możemy być pewni, że oglądamy pozostałości południowo-wschodniej części zamku. W centrum kompozycji znajduje się wysoka ściana (na ryc. 6 oznaczona jako B), która pierwotnie łączyła wieżę narożną z bramą wjazdową. Do interesującej nas konstrukcji wtórnie dobudowano rodzaj otwartej, zadaszanej altany ze schodami (romantyczna scena bądź „muszla” do przedstawień artystycznych?). Po jej prawej stronie ukazano niższy, załamany w kilku miejscach mur, będący częścią dawnej wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczony jako A). Całość jest bardzo mocno zniszczona, porośnięta roślinnością, miejscami zachowana tylko do wysokości pierwszej kondygnacji. Nie wiemy, w jakim stopniu jest to rzeczywiste wyobrażenie ruin zamku, a w jakim tylko romantyczna wizja artysty.

Znacznie dokładniej ostatni fragment ruin ukazano na kolejnym dziele J. Gretha, datowanym ogólnie na połowę XIX wieku. Litografia barwna o wymiarach 6,5 x 10,5 cm przechowywana jest w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁵⁹. Relikty przedstawiono niemal z tego samego miejsca jak we wcześniejszej pracy autora (ryc. 6 – pozycja 2). Potwierdza to ogólny zarys obiektu, jak również widoczny po lewej stronie budynek w konstrukcji szkieletowej, będący obecnie siedzibą PZU „Życie” przy ulicy Grodzkiej 25⁶⁰. Całość narysowana jest bardzo starannie, z dużą dbałością o szczegóły (ryc. 8). Ruiny warowni, zachowane do wysokości około 8-9 m (sądząc po wysokości stojących przy nich kobiet), tworzą trzy stykające się ściany. Przedstawiona centralnie wysoka ceglana ściana, z charakterystyczną

⁵⁶ *Widoki Bydgoszczy...*, s. 155.

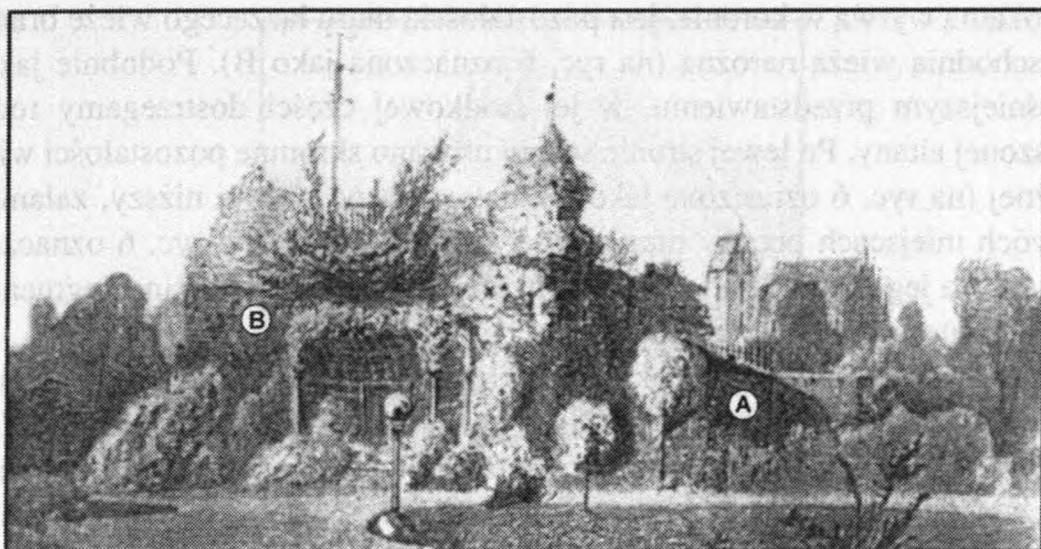
⁵⁷ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/A-687.

⁵⁸ Z najważniejszych: widok J. C. Cederholma z około 1830 roku – *Atlas...*, s. 38, ryc. 10 oraz widok H. Triesta z 1854 roku – *Atlas...*, s. 39, ryc. 14.

⁵⁹ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/1540.

⁶⁰ L. Łbik, *Studium historyczno-urbanistyczne ulicy Grodzkiej w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz...* Badania 1995 (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1996, s. 83-84.

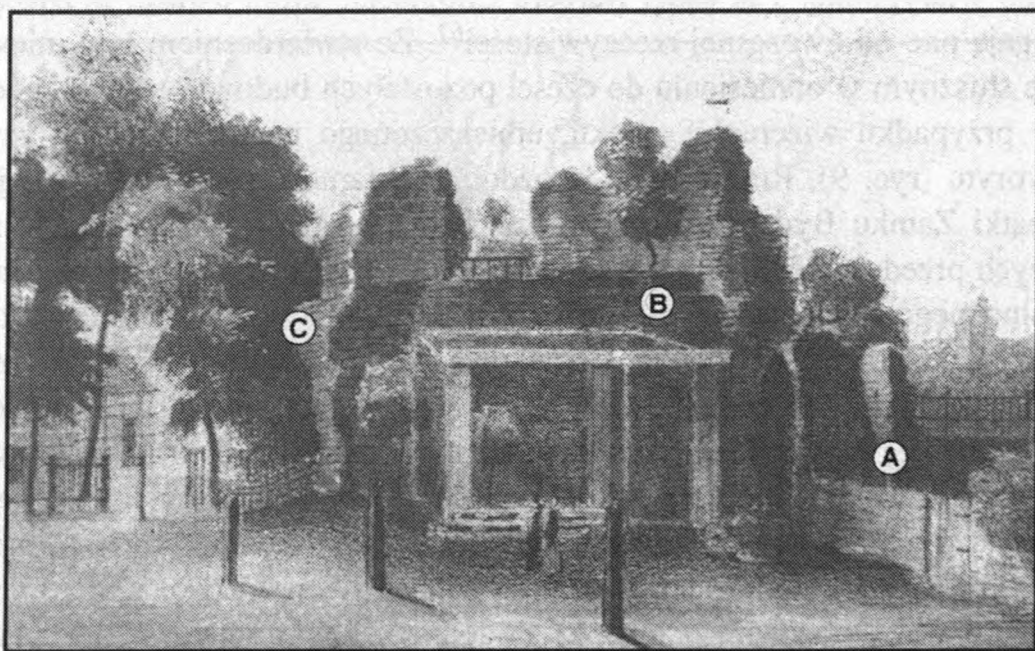

Rycina 7.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od północnego zachodu. Fragment tableau J. Gretha z lat 1845-1853 (wg *Atlas ...*, ryc. 12)

A – mur dawnej wieży bramnej (por. ryc. 6-A); B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną (por. ryc. 6-B)

Rycina 8.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od północnego zachodu. Litografia barwna J. Gretha z około połowy XIX wieku (wg *Widoki...*, ryc. 12)

A – mur dawnej wieży bramnej; B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną; C – pozostałości wschodniej wieży narożnej

prostokątną wyrwą w koronie, jest pozostałością muru łączącego wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną (na ryc. 6 oznaczona jako B). Podobnie jak na wcześniejszym przedstawieniu, w jej środkowej części dostrzegamy rodzaj zadaszonej altany. Po lewej stronie ściany ukazano skromne pozostałości wieży narożnej (na ryc. 6 oznaczone jako C), natomiast po prawej niższy, załamany w dwóch miejscach boczny mur dawnej wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczony jako A). Na jego końcu widoczny jest narożnik wraz z niewielkim fragmentem ściany frontowej wieży bramnej.

Z około połowy XIX wieku pochodzi również zaginiony obraz Maksymiliana Antoniego Piotrowskiego *Chłopcy bawiący się pod ruinami zamku bydgoskiego*⁶¹. Pozostałości warowni przedstawiono jako bezkształtne rumowisko będące jedynie romantycznym tłem dla scenki rodzajowej na pierwszym planie, niewiele zatem mogą wnieść do omawianej kwestii.

W 1868 roku warszawski „Tygodnik Ilustrowany” zamieścił drzeworyt w formie tablicy o wymiarach 33 x 22,5 cm, zawierający kilka widoków bydgoskich budowli. Narysował je znany malarz Wojciech Gerson, jednak nie z natury, ale na podstawie wcześniejszych szkiców Władysława Trelewskiego. Sam fakt przerysowania rysunków Trelewskiego może sugerować, że był on marnym plastykiem, a zamieszczone ostatecznie w czasopiśmie przedstawienia są mało wiarygodne. Tak sądzi Barbara Chojnacka, która uważa, iż znacznie odbiegają one od ówczesnej rzeczywistości⁶². Ze stwierdzeniem tym, niewątpliwie słusznym w odniesieniu do części pozostałych budowli, trudno zgodzić się w przypadku wizerunku zamku, umieszczonego pośrodku górnej części drzeworytu (ryc. 9). Ruiny, ujęte w ozdobne obramowanie i podpisane jako „Szczałki Zamku Bydgoskiego” wykazują znaczne podobieństwo do wcześniejszych przedstawień Gretha. Budowla ukazana jest z tej samego miejsca, tj. od północnego zachodu (ryc. 6 – pozycja 3). Centralna ściana jest niemal identyczna – także posiada zniszczoną środkową część korony muru i zwieńczona jest charakterystyczną chorągiewką (na ryc. 6 oznaczona jako B). W przyziemiu, po prawej stronie ściany, znajduje się niewidoczny u Gretha duży otwór. Mur, co wyraźnie zaznaczono, w dolnej części zbudowany jest z kamienia, natomiast w górnej – z cegieł. Bardzo podobnie przedstawiono również ścianę po prawej stronie, która – jak wcześniej ustalono – jest pozostałością wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczona jako A). Podobnie jak u Gretha, jest ona załamana, a na krańcu znajduje się zachowany jeszcze narożnik. Jedyne nowe element

⁶¹ J. Kutta, *Piotrowski Maksymilian, Antoni*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1994, s. 86-87.

⁶² *Widoki Bydgoszczy...*, s. 155.

Rycina 9.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od północnego-zachodu. Fragment tablicy W. Gersona z 1868 r. (WMBP, Czytelnia Regionalna, teczka: zamek bydgoski)

A – mur dawnej wieży bramnej; B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną

Rycina 10.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od północnego zachodu. Fragment tablicy V. A. Malte-Bruna wykonanej po 1868 r. (wg *Historia Bydgoszczy...*, ryc. 82)

A – mur dawnej wieży bramnej; B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną

to stosunkowo duże, zakończono ostrołukowo okno. Trudno obecnie orzec, w jakim stopniu rysunek Gersona odpowiada rzeczywistości, jednak jego podobieństwo do wcześniejszych prac Gretha pozwala sądzić, iż przynajmniej po części mógł być na nich wzorowany.

Zdecydowanie mniejszą wartość ma wizerunek zamku przedstawiony na grafice V. A. Malte-Bruna (ryc. 10), jest to bowiem tylko przerys widoków Bydgoszczy autorstwa Gersona. Oryginalny druk kompozycji, zamieszczonej w czasopiśmie „L'Allemagne Illustrée”, przechowywany jest w zbiorach Czytelni Regionalnej Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Napisana na rysunku współczesnym pisakiem data 1848 jest z pewnością błędna, bowiem kompozycja musiała powstać dopiero po 1868 roku⁶³. W porównaniu z rysunkiem Gersona dostrzegamy tylko niewielkie różnice: ruinę przedstawiono jako wyższą, otwór w centralnej ścianie jest nieco szerszy, a ozdobna chorągiewka na szczycie została zastąpiona krzyżem (czyżby autor sądził, że jest to opuszczony kościół?).

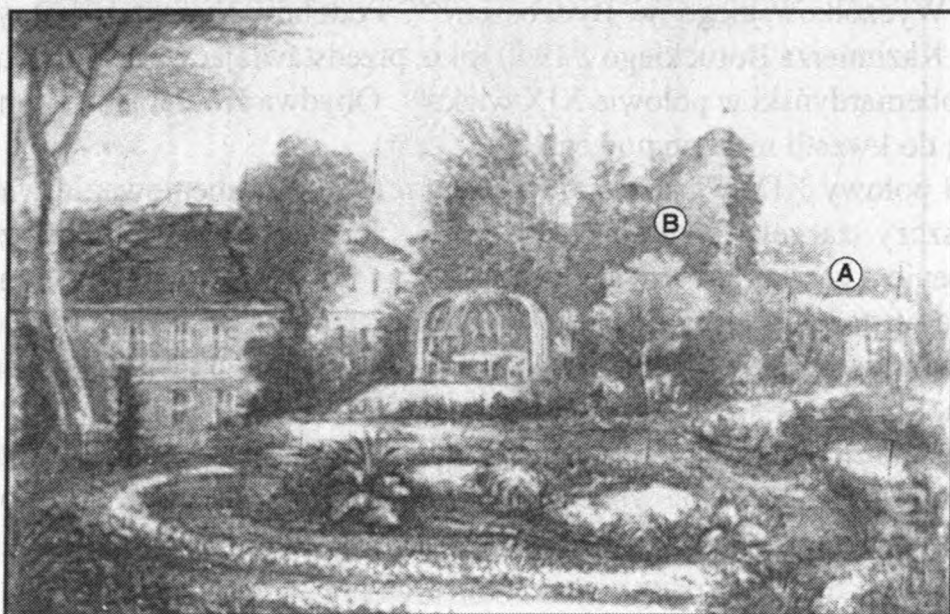
Kolejny widok ruin zamku znajduje się w Czytelni Regionalnej Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁶⁴. Jest to mało wyraźna fotokopia rysunku nieznanego autora, wykonana w latach międzywojennych przez bydgoskiego fotografa Piotra Wiszniewskiego (ryc. 11). Oryginał możemy datować na lata 1868-1886⁶⁵. Przedstawia on relikty warowni od zachodu, z rejonu dzisiejszej ulicy Przy Zamczysku (ryc. 6 – pozycja 4). Na rysunku ukazano zatem charakterystyczną, poszarpaną w koronie wysoką ścianę łączącego wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną (na ryc. 6 oznaczoną jako B), przy której znajduje się znana nam już zadaszona altana. Po prawej stronie dostrzegamy ścianę dawnej wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczoną jako A), częściowo zasłoniętą przez duży drewniany barak. Po przeciwnej stronie znajduje się dwupiętrowy budynek mieszkalny, obecna siedziba PZU „Życie” przy ulicy Grodzkiej 25. Te pozornie mało znaczące szczegóły pozwalają na dokładne umiejscowienie pozostałości zamku na planach z tego okresu.

W 1919 roku, po wyburzeniu ostatnich pozostałości warowni, powstał obraz Augusta Wolffa, znajdujący się w zbiorach Muzeum Okręgowym im.

⁶³ Z. Zyglewski, *Bydgoski kościół św. Idziego w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych*, „Kronika Bydgoska” 1998, t. 19, 1998, s. 151-152. Reprodukacja grafiki Malte-Bruna zamieszczona w pierwszym tomie *Historii Bydgoszczy* z 1991 roku również jest błędnie datowana na 1848 rok.

⁶⁴ WMBP, Czytelnia Regionalna, sygn. Fot. 81.

⁶⁵ Na taką chronologię wskazuje analiza widoku – musiał on powstać później niż rysunek Gersona z 1868 roku, na którym nie było jeszcze drewnianego baru przy zachodniej ścianie ruin, natomiast przed pierwszymi zdjęciami z 1886 roku, na których nie ma już muszli koncertowej przy ścianie północno-zachodniej.

Rycina 11.

Ruiny zamku bydgoskiego. Litografia kredką nieznanego autora z 1890 r. (WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, teczka: zamek bydgoski)

A – mur dawnej wieży bramnej; B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną

Rycina 12.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od zachodu. Fotografia T. Joopa z 1886 r. (MOB, sygn. MOB/H/F-2588/M-1037)

A – mur dawnej wieży bramnej; B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną

Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁶⁶. Podobny charakter ma rysunek tuszem Kazimierza Boruckiego z 1940 roku, przedstawiający ruiny zamku i kościół Pobemardyński w połowie XIX wieku⁶⁷. Obydwa źródła, jako wtórne, nie wnoszą do kwestii niczego nowego.

Od połowy XIX wieku coraz większą rolę w dokumentowaniu widoków Bydgoszczy zaczęła odgrywać fotografia. Z okresu przed definitywnym zniszczeniem zamku, jak również z samych prac rozbiórkowych, dysponujemy kilkoma wartościowymi zdjęciami. Nie ulega wątpliwości, że źródło to cechuje się najwyższym poziomem wiarygodności, rejestruje bowiem faktyczny stan obiektu.

Najstarsze dwie fotografie, przechowywane w zbiorach Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, zostały wykonane w 1866 roku przez bydgoskiego artystę i fotografa Theodora Joopa. Pierwsza przedstawia dobrze nam już znany z wcześniejszych grafik fragment ruin (ryc. 12)⁶⁸, ukazany od zachodu, z rejonu dzisiejszej ulicy Przy Zamczysku (ryc. 6 – pozycja 5). Po lewej stronie dostrzegamy zatem charakterystyczną, zachowaną do wysokości około 10 metrów ścianą łączącą wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną (na ryc. 6 oznaczona jako B). W dolnej części jest ona zbudowana z dużych kamieni granitowych, natomiast w górnej z cegieł. Należy zauważyć, że jej kształt jest prawie identyczny, jak na wcześniejszych przedstawieniach rysunkowych, co potwierdza ich wysoką wiarygodność. Po prawej stronie widzimy z kolei relikty dawnej wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczona jako A), do której dostawiony jest drewniany barak nakryty dachem pulpitem. Przesłania on niemal całą ścianę, jedynie na krańcu rysuje się dobrze zachowany ceglany narożnik. Tu również konstrukcja ściany jest analogiczna jak na starszych wizerunkach.

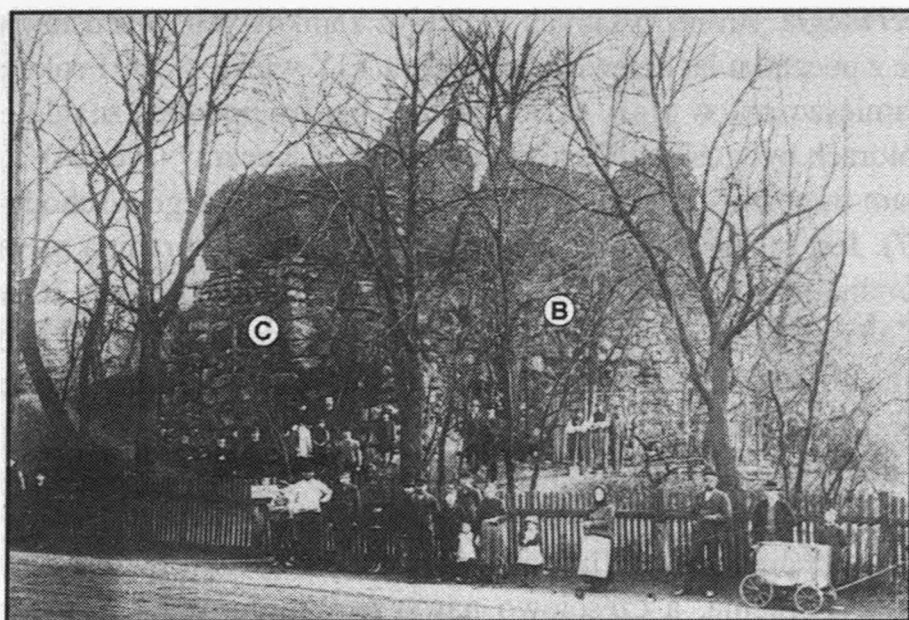
Drugie zdjęcie prezentuje północną partię ruin (ryc. 13), ukazaną od północy, z rejonu dzisiejszej ulicy Grodzkiej (ryc. 6 – pozycja 6)⁶⁹. Widoczne są tu dwie ściany: pierwsza to doskonale znana nam już konstrukcja łącząca wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną (na ryc. 6 oznaczona jako B), druga stanowi natomiast fragment wieży narożnej (na ryc. 6 oznaczona jako C). Obydwe ściany mają identycznie opracowane zewnętrzne lico: w partii przyziemia zbudowane z dużych kamieni granitowych, natomiast powyżej wyłącznie z cegieł.

⁶⁶ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/1604.

⁶⁷ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/1549.

⁶⁸ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/F-2588/M-1037.

⁶⁹ Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, sygn. MOB/H/F-2587/M-1036.

Rycina 13.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od północy. Fotografia T. Joopa z 1886 r. (MOB, sygn. MOB/H/F-2587/M-1036)

B – ściana łączyła wieżę narożną z wieżą bramną; C – pozostałości wschodniej wieży narożnej

Rycina 14.

Ruiny zamku bydgoskiego. Fotografia nieznanego autora z 1891 r. (wg R. Kuczma, *Stara Bydgoszcz...*, s. 130)

G – zewnętrzne lico ściany łączącej wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną; H – zewnętrzne lico ściany wieży bramnej

Przeciwną stronę ostatnich relikwów zamkowych przedstawiają dwie fotografie z początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku: z 1891 roku pochodzi zdjęcie zamieszczone w pracy E. Schmidta⁷⁰, bardzo podobne znajduje się również w zbiorach bydgoskiego historyka Rajmunda Kuczmy (ryc. 14)⁷¹. Ukazują one ten sam fragment zabudowy, widziany od południowego wschodu (ryc. 6 – pozycja 7). Jest to zewnętrzne lico ściany łączącej wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną (na ryc. 6 oznaczona jako G) oraz zewnętrzne lico ściany wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczona jako H). Do ścian tych przylega najprawdopodobniej ziemna odsadzka, tworząca rodzaj szerokiego chodnika, na który prowadzą schody oraz podjazd.

Tę samą partię ruin przedstawia również litografia kredką nieznanego autora z 1890 roku (ryc. 15), zamieszczona w książce Otto Knoopa⁷². W porównaniu z opisaną wcześniej fotografią dostrzegamy znaczące różnice: ściana zbudowana jest z kamienia, a częściowo nawet z obrobionych ciosów, natomiast po jej prawej stronie znajduje się otwór drzwiowy, zapewne z kamiennym odrzwiem. Znaczące różnice pomiędzy obydwoma widokami dowodzą, iż rysunek ten jest mało wiarygodny.

Z prac rozbiórkowych w 1895 roku dysponujemy dwoma zdjęciami ukazującymi w dokładny sposób konstrukcję wewnętrznego lica ściany wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczone jako A). Fotografia zamieszczona w pracy E. Schmidta⁷³ ukazuje pojedynczą, w całości ceglana ścianę o wysokości około 6 m i grubości około 2,5 m (ryc. 16). W jej północnej części znajduje się otwór drzwiowy, natomiast po przeciwnej – fragment zniszczonego prostokątnego muru, będącego frontem wieży bramnej. Ścianę ukazano od zachodu (ryc. 6 – pozycja 8).

Fragment rzeczony ściany, ukazany w przybliżeniu od południowego zachodu (ryc. 6 – pozycja 9), został uwidoczniony na fotografii opublikowanej w pracy K. Kohtego (ryc. 17)⁷⁴.

Wspomnieć należy również o rysunku A. Wolffa z 1904 roku, będącym próbą rekonstrukcji wyglądu zamku z około 1600 roku (ryc. 18). W ogólnych zarysach widok opiera się na rycinie Dahlbergha z 1657 roku, zawiera wszakże wiele dowolnych, fantazyjnych elementów niewystępujących w oryginale, takich jak wysunięta brama z mostem zwodzonym, zewnętrzny mur obwodowy

⁷⁰ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit...*, ryc. 3.

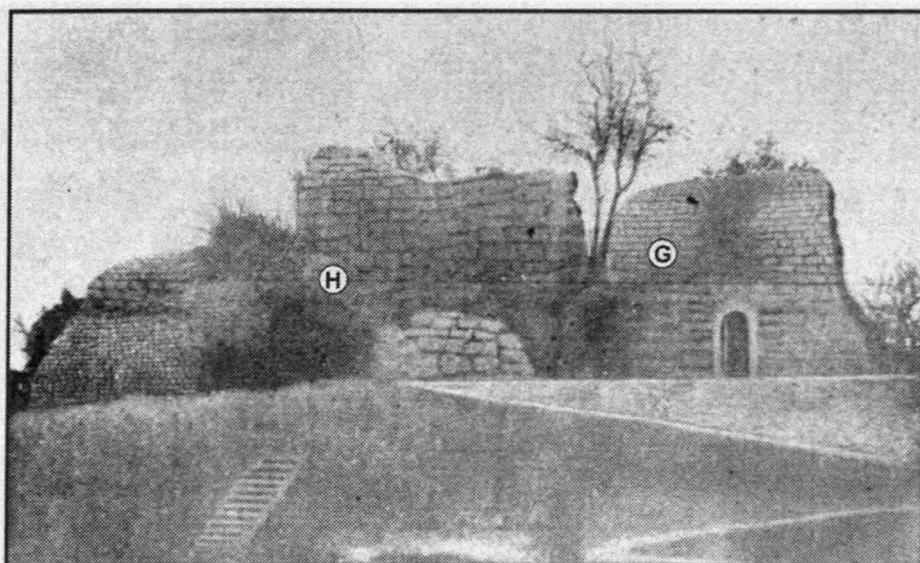
⁷¹ R. Kuczma, *Stara Bydgoszcz*, Bydgoszcz 1999, s. 130.

⁷² O. Knoop, *Sagen der Provinz Posen...*, fot. po s. 96.

⁷³ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit...*, ryc. 4.

⁷⁴ J. Kohte, *Verzeichnis...*, s. 3, ryc. 1.

Rycina 15.

Ruiny zamku bydgoskiego. Litografia kredką nieznanego autora z 1890 r. (WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, teczka: zamek bydgoski)

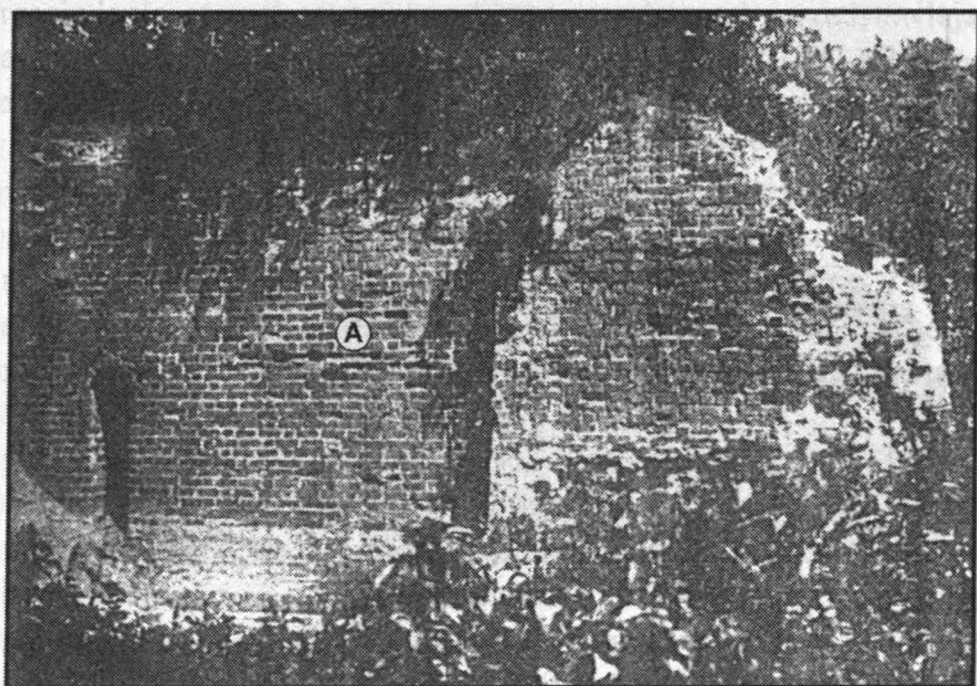
G – zewnętrzne lico ściany łączącej wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną; H – zewnętrzne lico ściany wieży bramnej

Rycina 16.

Ruiny zamku bydgoskiego, widok od zachodu. Fotografia nieznanego autora z 1895 r. (wg E. Schmidt, *Aus Brombergs...*, ryc. 4)

A – mur dawnej wieży bramnej

Rycina 17.

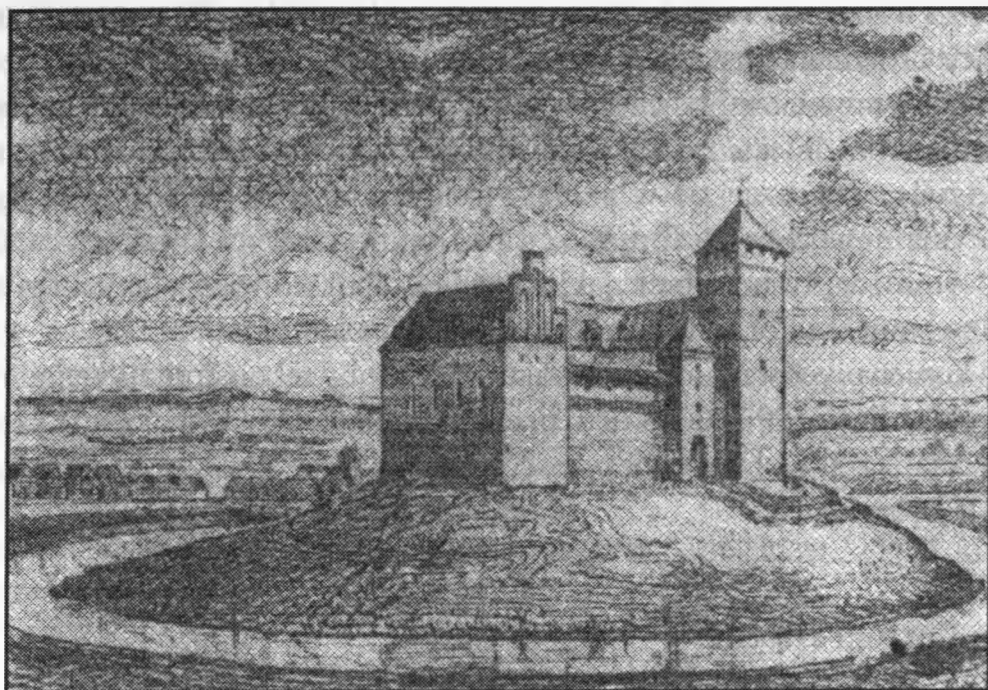
Ruiny zamku bydgoskiego, widok od południowego-zachodu. Fotografia nieznanego autora z 1895 r. (wg J. Kohte, *Verzeichnis...*, s. 3, ryc. 1)

A – mur dawnej wieży bramnej

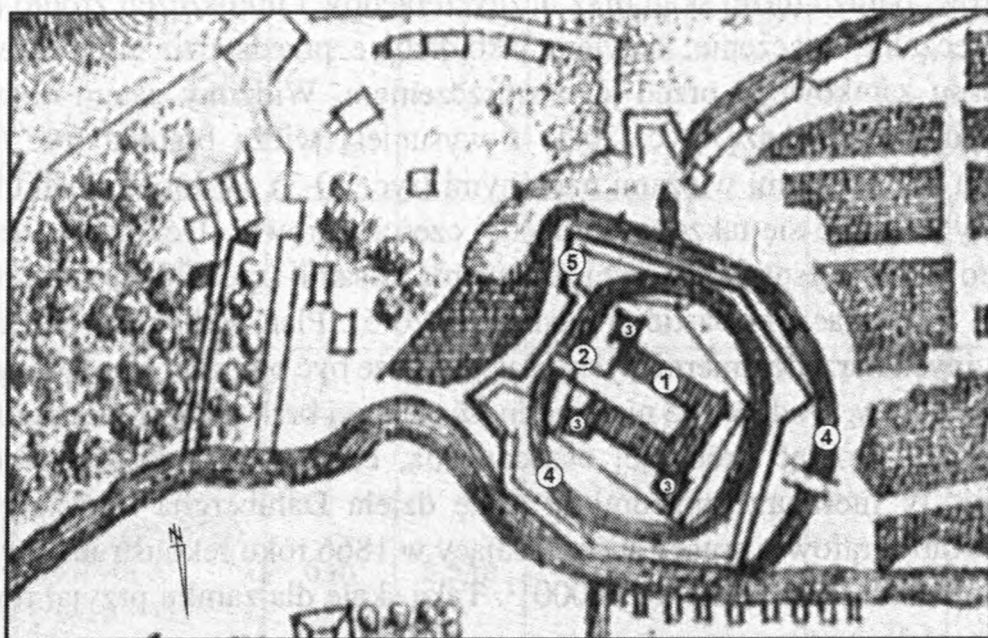

Rycina 18.

Zamek bydgoski około 1600 roku. Rysunek Augusta Wolffa z 1904 r. (wg J. Derenda, *Na starej fotografii...*, s. 49)

Rycina 19.
Zamek bydgoski w 1657 r. Rekonstrukcja Franza Froese i Bernharda Schmidta z 1943 r.
(wg *Brombergs...*, s. 4)

Rycina 20.
Plan zamku bydgoskiego. Fragment miedziorytu wg rysunku E. J. Dahlbergha z 1657 r.
(wg *Atlas...*, ryc. 5)

1 – skrzydła zamkowe; 2 – wieża bramna; 3 – wieże narożne; 4 – fosy zamkowe; 5 – no-
wożytnie fortyfikacje bastionowe

z niewielką basztą czy studnia na zewnętrznym dziedzińcu. W bardziej surowej konwencji utrzymana jest z kolei próba rekonstrukcji zamku, dokonana w 1943 roku wspólnymi siłami Franza Froese i prof. Bernharda Schmidta⁷⁵. Stanowi ona twórcze rozwinięcie ryciny Dahlbergha – zamek ukazany jest w tej samej perspektywie, wznosząc się w pełnej krasie na szczycie wysokiego pagórka, brak jedynie nowożytnych fortyfikacji bastionowych (ryc. 19). Zwraca uwagę dbałość o szczegóły oraz brak jakichkolwiek dodatkowych elementów zabudowy czy „upiększeń” niewystępujących w pierwowzorze.

Na koniec przedstawimy dwie najnowsze próby rekonstrukcji warowni nad Brdą, wykonane w 1994 i 2005 roku przez L. Łbika⁷⁶. Obydwie poparte są szczegółową analizą źródeł i w większości korespondują z wizją zamku ukazaną w niniejszej prezentacji

Źródła kartograficzne

Najstarszym źródłem kartograficznym ukazującym rzut zamku jest plan Bydgoszczy z 1657 roku (ryc. 20), stanowiący fragment opisanej wcześniej ryciny szwedzkiego oficera E. J. Dahlbergha. Niewielki szkic, o wymiarach 10,5 x 7 cm, znajduje się w prawym, dolnym rogu sztychu. Pomimo małych rozmiarów, bardzo dużej skali oraz licznych błędów i uproszczeń źródło to ma niezaprzeczone znaczenie, bowiem jako jedyne przedstawia rozplanowanie kompleksu zamkowego przed jego zniszczeniem. Widzimy zatem obszerną, trójskrzydłową twierdzę (ryc. 20-1) z wysuniętą wieżą bramną (ryc. 20-2) i dwiema flankującymi wieżami narożnymi (ryc. 20-3). Podobny obiekt fortyfikacyjny znajduje się także w północnej części warowni. Dokładnie ukazano ukształtowanie wyspy zamkowej z dwiema fosami (ryc. 20-4) oraz nowożytnymi fortyfikacjami bastionowymi (ryc. 20-5). Plan wykonano bez użycia precyzyjnych narzędzi mierniczych, dlatego może być on traktowany wyłącznie jako poglądowy. Dodatkową niedogodność stanowi brak naniesionej skali, możemy jednak podjąć próbę jej oszacowania, co pozwoli określić wymiary warowni. W literaturze przedmiotu skalę dzieła Dahlbergha określano rozmaicie. Kartografowie pruscy sporządzający w 1866 roku rekonstrukcyjny plan zamku określili ją na około 1 : 10 000⁷⁷. Taką skalę dla zamku przyjął również

⁷⁵ *Brombergs Burg, ein Werk des Ritterordens*, Deutsche Rundschau Bromberg, 6/7.11.1943, nr 263, s. 4.

⁷⁶ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 147, ryc. 5; *Gotycki zamek...*, s. 33, ryc. 1.

⁷⁷ Situations Planzum Projekt für den Erweiterungsbau des evangelischen Schullehrer – Seminars in Bromberg, 1866, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C III 636.

L. Łbik⁷⁸. Później wszakże – na podstawie porównania z pomiarowymi planami Gretha, Steermanna i Lindnera – doszedł do wniosku, że dzieło Dahlbergha wykonano w skali około 1:14 000⁷⁹. Jeszcze inaczej problem widzą autorzy *Atlasu historycznego miast polskich*, którzy omawiane źródło wyskalowali na około 1:18 000⁸⁰.

Celem kreślenia właściwej proporcji porównano wymiary ruin zamku, przedstawione na planach z 1800 i 1895 roku, z wymiarami tych samych fragmentów na planie Dahlbergha, który rozpatrywano w trzech wspomnianych wyżej skalach (tab. 1).

Tabela 1.

Porównanie wielkości wybranych obiektów na planach: Dahlbergha, Gretha, Lindnera oraz projektu przebudowy ul. Grodzkiej

Obiekt	Plany wzorcowe z ruinami zamku		Plan analizowany			Plan pomocniczy
	Lindnera z 1800 roku	ulicy Grodzkiej z 1895 roku	Dahlbergha z 1656 roku			Gretha z 1797 roku
			skala 1:10000	skala 1:14000	skala 1:18000	
1	2	3	4	5	6	7
Szerokość bramy wjazdowej	10 m	–	9,8 m	13,5 m	17,5 m	–
Długość północnej ściany bramy wjazdowej (ryc. 6 – ściana A)	10,5 m	14,5 m	17 m	24,5 m	31 m	–
Długość północnej ściany bramy wjazdowej (ryc. 6 – ściana H)	7 m	10,5 m	11 m	15,5 m	20 m	–
Długość muru pomiędzy wieżą wjazdową a narożną (ryc. 6 – G)	6 m	5,5 m	8 m	11 m	14,5 m	–

⁷⁸ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 146, ryc. 4.

⁷⁹ L. Łbik, *Widok i plan...*, s. 21.

⁸⁰ *Atlas...*, s. 36.

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7
Długość muru między wieżą wjazdową a narożną (ryc. 6 – B)	13 m	10 m	11 m	15,5 m	20 m	–
Szerokość wieży narożnej (ryc. 6 – ściana C)	10 m	12,5 m	12,5 m	17,5 m	22,5 m	–
Długość zamku	–	–	50 m	70,5 m	91 m	–
Szerokość zamku	–	–	40 m	55 m	71 m	–
Długość kościoła Farnego	46 m	–	48 m	67 m	86,5 m	48,5 m
Długość kwartału zabudowy z kościołem Jezuitów	58 m	–	45 m	63 m	81 m	65 m
Szerokość kwartału zabudowy z kościołem Jezuitów	62 m	–	38,5 m	54 m	69,5 m	65 m
Długość kwartału zabudowy na południe od ratusza	70 m	–	52 m	74 m	93,5 m	77 m
Szerokość kwartału zabudowy na południe od ratusza	64 m	–	29 m	40,5 m	52,5 m	67,5 m
Długość miasta lokacyjnego – od fosy zamkowej do Brdy Młynówki	288 m	–	225 m	301 m	390 m	310 m
Szerokość miasta lokacyjnego – od mostu na Brdzie do muru obronnego	304 m	–	230 m	322 m	414 m	327 m
Długość rynku	84 m	–	56 m	78,5 m	100 m	88,5 m
Szerokość rynku	74 m	–	56 m	78,5 m	100 m	73 m

Wyniki analizy wskazują, że w przypadku zamku najwłaściwsza będzie skala około 1:10 000, która najdokładniej oddaje faktyczne wymiary budowli. Nieprzydatne, z powodu zbyt dużych błędów odległościowych, są natomiast skale 1:14 000 i 1:18 000.

Co ciekawe, skala 1:10 000 całkowicie zawodzi w przypadku pozostałej części miasta, wprowadzając ogromne zniekształcenia odległościowe. Z tego samego względu nie do przyjęcia jest również skala 1:18 000. Najwłaściwsza zatem, jeśli chodzi o oddanie ogólnych proporcji rozplanowania miasta, jest skala 1:14 000.

Przeprowadzona analiza skłania do wniosku, że plan Dahlbergha jest niejednorodny, operujący dwiema różnymi skalami. Najważniejsze obiekty w mieście, tj. kościół Farny i zamek, zostały przez autora znacznie przeskalowane i narysowane o około 30% większe, niż były w rzeczywistości. Z tego powodu najwłaściwsza dla obydwu budowli jest skala 1:10 000. Pozostała część miasta jest wrysowana poprawnie w jednakowej skali, około 1:14 000.

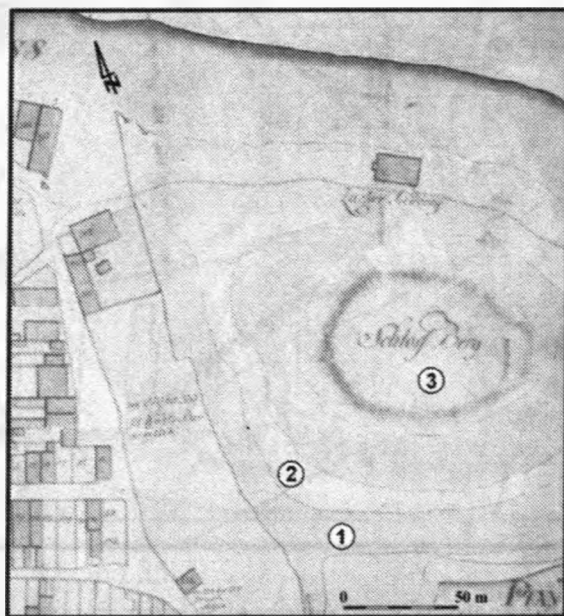
Podobny do opisanego wyżej, szkicowy plan Bydgoszczy znajduje się w Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze w tzw. Atlasie Fryderyka V (ryc. 21). Autorem powstałego w 1657 roku źródła był zapewne także E. J. Dahlbergh. Wrysowany w plan Świecia szkic o wymiarach około 6 x 5 cm przedstawia wyłącznie obiekty o znaczeniu militarnym, odpowiadające wymogom ówczes-

Rycina 21.

Szkicowy plan Bydgoszczy z 1657 r. (wg Z. Zyglewski, *Dwa najstarsze...*, s. 125)

1 – nowożytnie fortyfikacje bastionowe

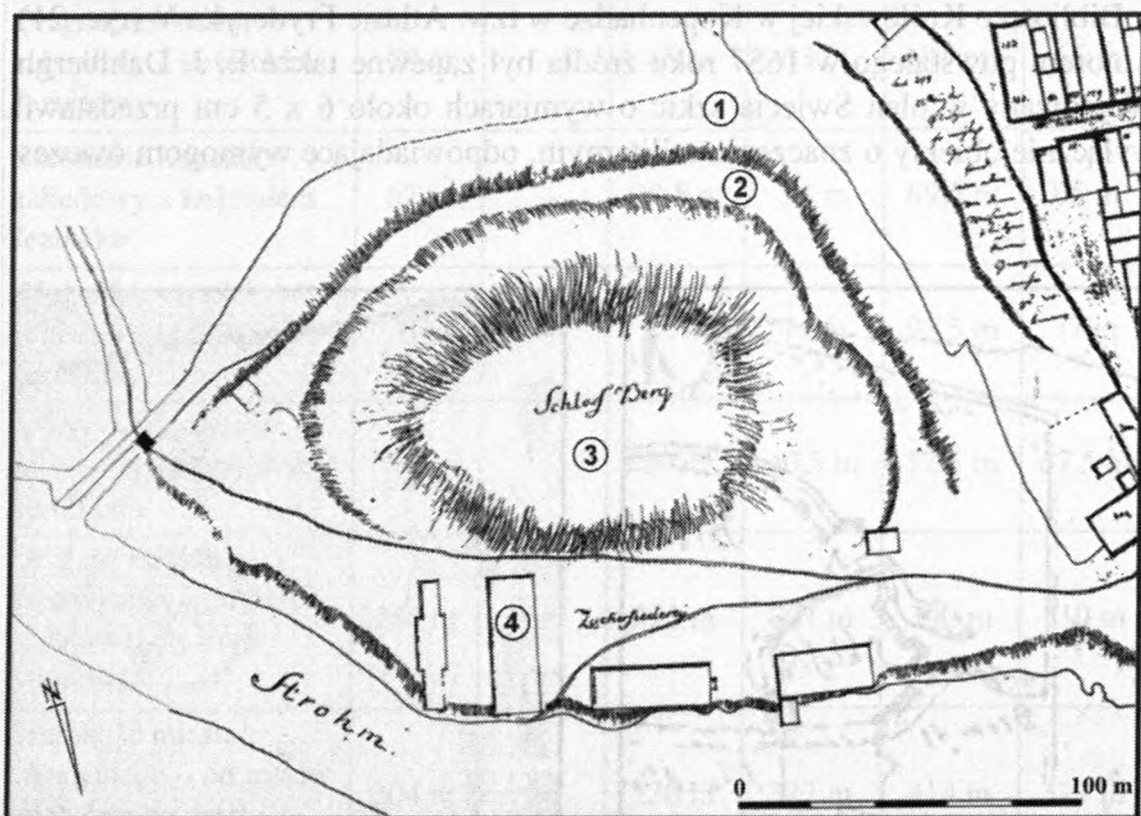
Rycina 22.

Obszar dawnej wyspy zamkowej. Fragment planu P. J. Gretha z 1774 r. (wg *Atlas...*, ryc. 6)

1 – nieużywana nawodniona fosa zamkowa;
2 – dookolny wał ziemny; 3 – wzgórze zamkowe

nej sztuki wojennej⁸¹. Za takowe autor uznał jedynie fortyfikacje bastionowe wokół wyspy zamkowej, zupełnie pominał natomiast mury częściowo już wówczas zniszczonej warowni.

Kolejne źródła kartograficzne pochodzą dopiero z drugiej połowy XVIII wieku, jednak ukazaną na nich sytuację możemy z powodzeniem odnieść również do czasów wcześniejszych. Najstarszy w tej grupie jest plan z 1774 roku, wykonany przez Paula Johana Gretha (ryc. 22), mierniczego i architekta pruskiego, autora projektu ewangelickiego zboru parafialnego w Bydgoszczy. Sporządzony przez niego plan orientowany jest na północ, ma wymiary 43,7 x 67,6 cm i skalę około 1:1000⁸². Oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy⁸³. Na planie naniesiono dokładny kształt wyspy i wzgórza

Rycina 23.

Obszar dawnej wyspy zamkowej. Fragment planu F. W. Gretha z 1797 r. (wg *Plan 1992*)

1 – nieużywana nawodniona fosa zamkowa; 2 – dookolny wał ziemny; 3 – wzgórze zamkowe; 4 – zabudowania rafinerii cukru trzcinowego

⁸¹ Z. Zyglewski, *Dwa najstarsze...*, s. 122-123, 128.

⁸² *Atlas...*, s. 36.

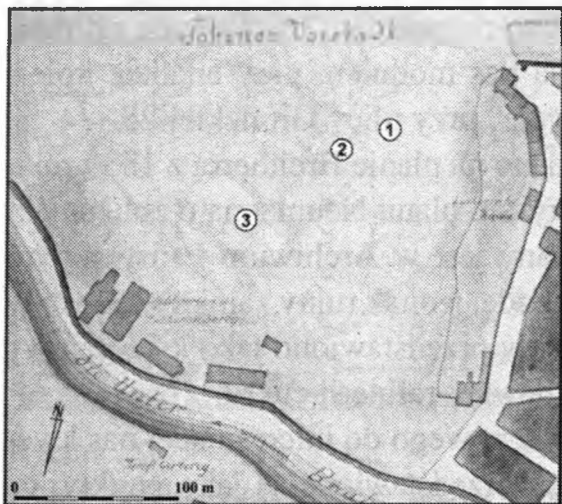
⁸³ Plan von der Stadt Bromberg, wyk. G. J. Greth, 1774, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), Akta Miasta Bydgoszczy (dalej AMB), Kartografia, sygn. 1.

zamkowego, nie przedstawiono natomiast żadnych ruin zamku, choć były one jeszcze wtedy dobrze widoczne.

W 1797 roku opisany wyżej plan został przerysowany i uaktualniony przez F. W. Gretha (ryc. 23). Kolorowany oryginał o wymiarach 184 x 96,5 cm złożony jest w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy (Plan 1797). W porównaniu z pierwowzorem nie dostrzegamy większych zmian w wielkości i kształcie wyspy zamkowej, a jedyną różnicą jest przedstawiony za pomocą kreskowania dookólny wał ziemny, który na planie z 1774 roku wyróżniony był tylko odrębnym kolorem. W północnej części dawnej wyspy znacznie rozbudowano istniejąca już wcześniej rafinerię cukru, co pociągnęło za sobą niwelację terenu oraz budowę drogi, widocznej u północnego podnóża stoku wzgórza.

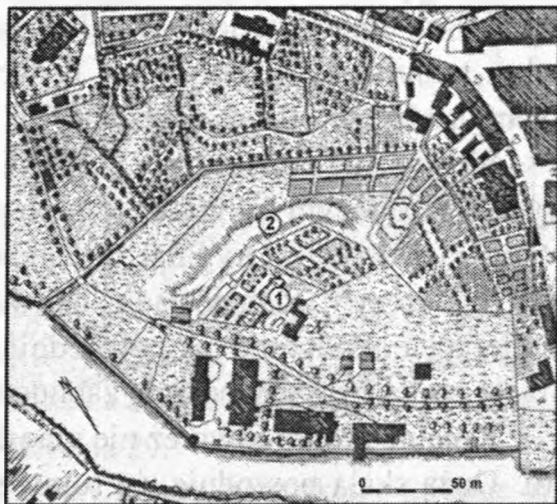
Kolejny plan sporządził w 1789 roku Steermann (ryc. 24), określany jako mierniczy pruski. Plan orientowany jest na południe, ma wymiary 43,7 x 60,7 cm i skalę około 1:2000. Oryginał zaginął, kopia przechowywana jest w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁸⁴. Podobnie jak na planach Gretha, także i tutaj zaznaczono wyłącznie zarysy wzgórza zamkowego, dookólny wał ziemny oraz pozostałości fosy.

Rycina 24.

Obszar dawnej wyspy zamkowej. Fragment planu Steermanna z 1789 r. (wg *Atlas 1997*, ryc. 7)

1 – nieużywana nawodniona fosa zamkowa;
2 – dookólny wał ziemny; 3 – wzgórze zamkowe

Rycina 25.

Ruiny zamku bydgoskiego (oznaczone literą N). Fragment planu Lindnera z 1800 r. (wg *Atlas 1997*, ryc. 8)

1 – ostatnie relikty zamku; 2 – fragment dookólnego wału ziemnego

⁸⁴ Plan von der Stadt Bromberg, wyk. Steermann, 1789, MOB, sygn. H/A-911.

Następnym źródłem kartograficznym jest plan Lindnera z 1800 roku (ryc. 25). Autor dzieła uważany jest za porucznika miejscowego garnizonu bądź też za architekta, powiatowego mistrza budowlanego. Orientowany na południe plan o wymiarach 48,6 x 68,7 cm wykonany jest w skali około 1:5800⁸⁵. Oryginał przechowywany jest w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy⁸⁶. Na planie uwidoczniono relikty ostatnich murów zamkowych (oznaczone literą N), które możemy zidentyfikować jako ruiny południowo-wschodniego skrzydła warowni. Rozpoznawalna jest, składająca się z trzech prostopadłych ścian, frontowa część wieży bramnej oraz przylegający do niej odcinek muru wraz z fragmentem wieży wschodniej narożnej. Na południe od ruin zaznaczono łukowato wygięty wał ziemny o szerokości u podstawy około 16-18 m. Nie dostrzegamy już zarysów wzgórza zamkowego i okalających je fos, na których miejscu założono ogrody.

Późniejsze źródła kartograficzne nie są już tak dokładne, przedstawiają bowiem jedynie położenie ruin. Z 1816 roku znany jest plan miasta autorstwa Neumanna, mierniczego pruskiego (ryc. 26). Kolorowany plan o wymiarach 72 x 107,5 cm sporządzono w skali 1:2500⁸⁷. Oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy⁸⁸. Ruiny zamku, podpisane jako „Schlos Bydgosc”, przedstawiono jako kwadratowy obiekt o boku długości około 9 m, umiejscowiony w odległości 20 m na południe od budynku rafinerii cukru trzcinowego. Obiekt ten, będący dla nas modułem przy analizie kolejnych planów, to obecna siedziba PZU „Życie” przy ulicy Grodzkiej 25.

Identycznie pozostałości warowni oddano na planie Breitherra z 1834 roku (ryc. 27), będącym zaktualizowanym przerysem planu Neumanna o zbliżonych wymiarach i skali. Oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy⁸⁹. Plan posiada literową legendę, jednak ruiny zamku nie zostały w niej ujęte. Podobnie jak poprzednio, relikty przedstawiono jako kwadratowy obiekt zlokalizowany poniżej zabudowań dawnej rafinerii cukru.

Kolejne źródło również nie wnosi wiele nowego do interesującej nas kwestii. Duża skala powoduje, że ruiny zamku przedstawione są jako punkty, co wyklucza analizę. Pierwszy został sporządzony w 1840 roku przez Nowacka (ryc. 28). Niewielki plan o wymiarach 7,2 x 5,3 cm i skali 1:30 000 umieszczony

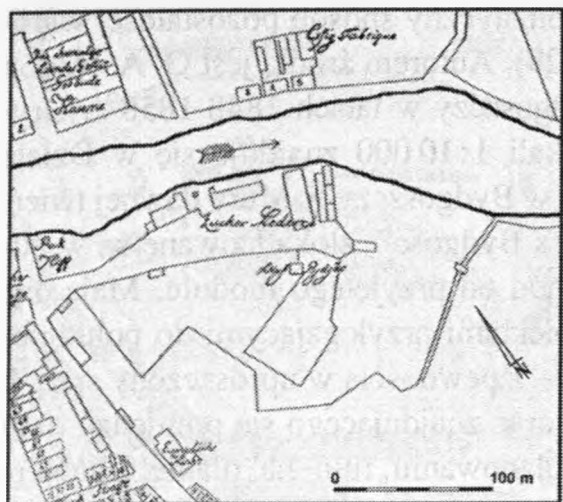
⁸⁵ *Atlas...*, s. 36.

⁸⁶ *Spezieller Plan Der Königl. Preuss. an der Brahe-Fluss liegenden Handlung und Haupt – Stadt Bromberg im Netzedistricte nebst ihrer umliegenden Gegend im Jahr 1800*, wyk. Lindner, MOB, sygn. H-1726.

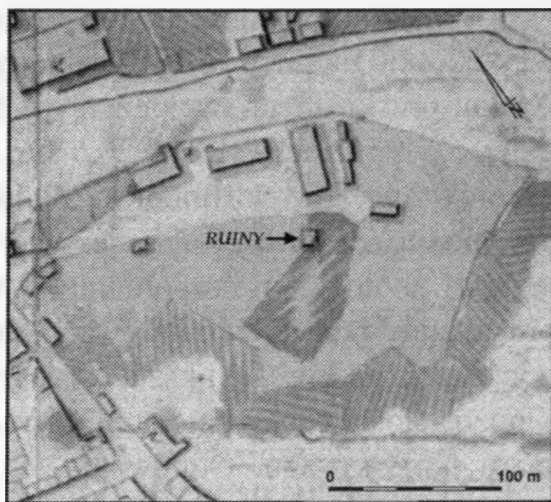
⁸⁷ *Atlas...*, s. 36.

⁸⁸ *Plan von der Stadt Bromberg*, wyk. B. C. Neuman, 1816, APB, AMB, Kartografia, sygn. 5.

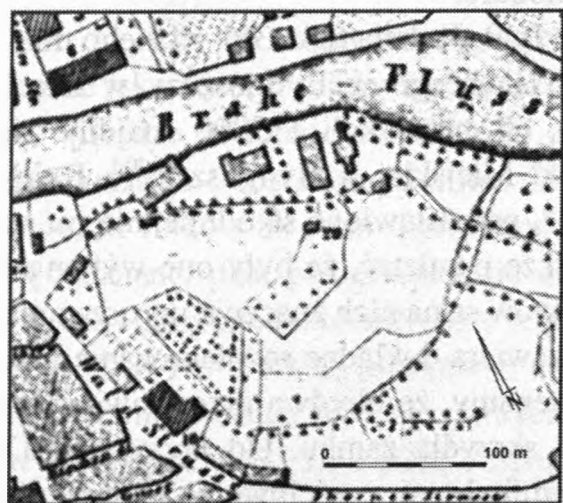
⁸⁹ *Plan von der Stadt Bromberg*, wyk. Breitherr, 1834, APB, AMB, Kartografia, sygn. 6.

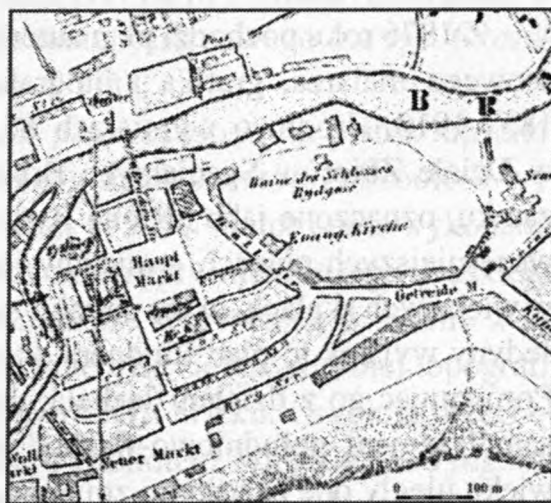
Rycina 26.
Ruiny zamku bydgoskiego („Schlos Bydgosc”). Fragment kopii planu Neumanna z 1816 r. (wg *Plan 1968*)

Rycina 27.
Ruiny zamku bydgoskiego (oznaczone strzałką). Fragment planu Breitherra z 1834 r. (wg *Atlas...*, ryc. 11)

Rycina 28.
Ruiny zamku bydgoskiego (oznaczone liczbą 20). Fragment planu Nowacka z 1840 r. (wg *Plan 1840*)

Rycina 29.
Ruiny zamku bydgoskiego („Ruine des Schlosses Bydgosc”). Fragment planu von Arnima z 1854 r. (wg *Atlas...*, ryc. 13)

jest w prawym dolnym rogu *Karte vom Regirungs Bezirk Bromberg*, znajdującej się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹⁰. Ruiny, oznaczone cyfrą 20, położone są około 18 m na południe od przyjętego modułu.

⁹⁰ Plan der Stadt Bromberg, wyk. Nowack, 1840, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. B I 604.

W nieco odmienny, ale również schematyczny sposób pozostałości warowni ukazano na planie z 1854 roku (ryc. 29). Autorem źródła jest G. A. R. von Arnim, pruski oficer stacjonujący w Bydgoszczy w latach 1848-1858⁹¹. Oryginał o wymiarach 31,8 x 24,5 cm i skali 1:10 000 znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹². Mury dawnej twierdzy, podpisane jako „Ruine des Schlosses Bydgosc”, zlokalizowane są w odległości około 15 m na południowy zachód od przyjętego modułu. Mają one prostokątny rzut, z dwoma owalnymi obiektami przylegającymi do południowych narożników. Taki kształt wyobraża – z pewnością w uproszczony sposób – pozostałości wieży narożnej i bramnej oraz znajdującego się pomiędzy nimi muru kurtynowego. Odpowiada to rozplanowaniu ruin na planie Lindnera z 1800 roku.

Taki sam rzut relikty zamku mają na planie A. Urbana z 1861 roku (ryc. 30). Źródło o wymiarach 64 x 51 cm i skali 1:5000 przechowywane jest w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹³. W porównaniu z dziełem von Arnima, zmianie uległo tylko położenie ruin, które wrysowano w odległości około 25 m od przyjętego modułu.

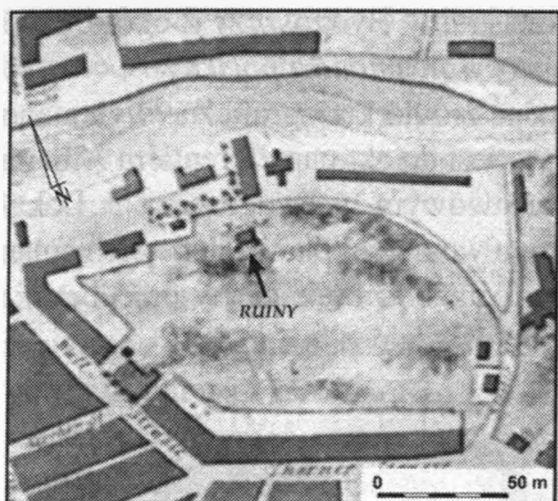
Z 1876 roku pochodzi plan autorstwa P. B. Jaekela (ryc. 31), znanego miejscowego malarza, grafika i litografa, działającego w Bydgoszczy w latach 1857-1913. Źródło o wymiarach 80,5 x 65 cm i skali 1:5000 znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹⁴. Ruiny zamku, oznaczone jako „Ruine Bydgosc”, przedstawione są odmiennie niż na wcześniejszych planach – musimy jednakże pamiętać, że były one wykonane w większych skalach, przez co rzuty obiektów są na nich znacznie uproszczone. Jedyne wyjątek to plan Lindnera, który zawiera dokładne rozplanowanie ruin. Porównując go z dziełem Jaekela, dostrzegamy, że obydwa przedstawiają ten sam fragment południowo-wschodniego skrzydła zamku. Od początku XIX wieku uległy one znacznym zmianom, wynikającym częściowo ze zniszczenia, ale również z adaptacji do celów użytkowych. Z bramy wjazdowej – która u Lindnera składała się jeszcze z trzech ścian – na planie Jaekela została ukazana tylko najdłuższa ściana wschodnia (na ryc. 6 oznaczona jako A), przy której dobudowano drewniany barak widoczny na źródłach ikonograficznych

⁹¹ *Atlas...*, s. 37.

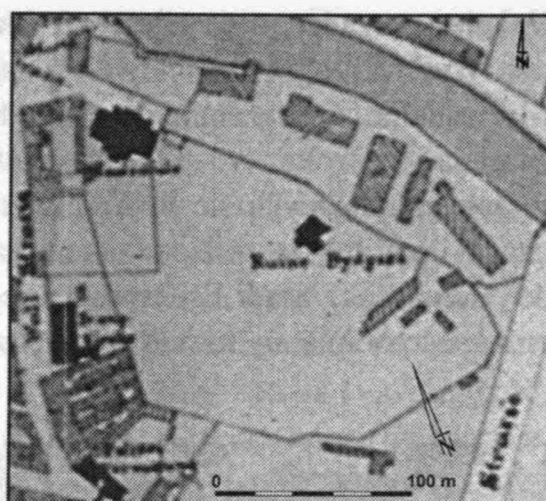
⁹² Plan von Bromberg und Umgegend, wyk. G. A. R. von Arnim, 1854 r., kopia sporządzona w 1968 roku, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C I 360.

⁹³ Situationsplan von Bromberg und Umgegend, 1861, wyk. A. Urban, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C III 459.

⁹⁴ Plan der Stadt Bromberg, wyk. P. B. Jaekel, 1876, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C IV 634.

Rycina 30.
Ruiny zamku bydgoskiego (oznaczone strzałką). Fragment planu A. Urbana z 1861 r. (wg *Atlas...*, ryc. 15)

Rycina 31.
Ruiny zamku bydgoskiego („Ruine Bydgosz”). Fragment planu P.B. Jaekela z 1876 r. (wg *Atlas...*, ryc. 17)

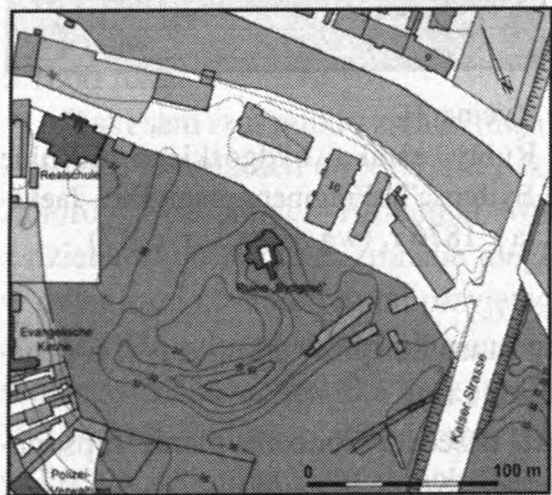
(ryc. 11, 12). Do ściany przylegają relikty muru kurtynowego (na ryc. 6 oznaczone jako B) oraz wieży narożnej (ściany C i D).

Bardzo podobnie pozostałości zamku przedstawiono na planie hipsometrycznym *Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg*. Źródło o wymiarach 100,5 x 88,5 cm sporządzono w skali 1:5000. Autor i czas wykonania są nieznane, plan posiada jedynie dopisek rewizyjny mierniczego pruskiego Louisa Heymera, potwierdzający jego dokładność sprawdzoną w terenie w latach 1876-1877. Na tej podstawie, tudzież opierając się na ukazanej topografii miasta, możemy go datować na trzecią ćwierć XIX wieku. Oryginał przechowywany jest w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹⁵. Ruiny położone są analogicznie jak na planie Jaekela, ich rzut jest natomiast nieco inny, składa się bowiem z kilku ścian otaczających prostokątny „dziedziniec” o wymiarach 8,7 x 5 m. Dobrze rozpoznawalna jest ściana wieży bramnej z charakterystyczną dobudówką (na ryc. 6 oznaczona jako A), mur kurtynowy (oznaczony jako B) oraz pozostałości wieży narożnej (oznaczony jako C i D), zupełnie nowym elementem są natomiast ściany zamykające „dziedziniec” od południowego wschodu (oznaczone jako E, F) oraz krótki mur, zapewne relikw przedbramia. Na podstawie omówionych źródeł oraz planu

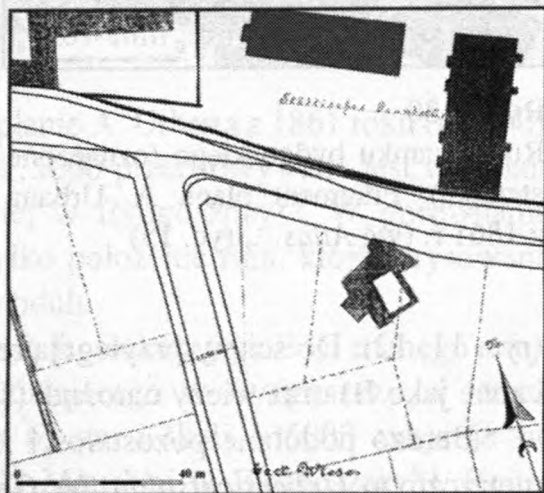
⁹⁵ *Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg*, przed 1876, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C IV 461.

Jaekela sporządzono współcześnie plan katastralny Bydgoszczy z około 1875 roku (ryc. 32), opublikowany w *Atlasie historycznym miast polskich*⁹⁶.

Ostatnie, a zarazem najbardziej dokładne źródło kartograficzne wykonano 27 maja 1895 roku (ryc. 33). Plan dołączony jest do akt parceli rentiera Alberta Wiese, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy⁹⁷. Lokalizacja i rzut ruin są zbliżone jak na opisanym wcześniej planie Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg, a jedyne różnice to brak ściany przedbramia oraz nieco odmienny kształt wewnętrznego „dziećnińca”.

Rycina 32.
Ruiny zamku bydgoskiego („Ruine Bydgosc”). Fragment planu katastralnego z około 1875 r. (wg *Atlas...*, ryc. 1)

Rycina 33.
Ruiny zamku bydgoskiego. Fragment planu wytyczenia ulicy Grodzkiej z 27 maja 1895 roku (wg *Plan 1895*)

Wspomnieć należy także o planach będących próbą rekonstrukcji kompleksu zamkowego w czasach jego świetności. Pierwszy powstał około 1866 roku przy okazji sporządzania projektu rozbudowy Ewangelickiego Seminarium Nauczycielskiego w Bydgoszczy. Plan o wymiarach 65,5 x 51 cm i skali 1:1250 znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹⁸. Przedstawia on zamek składający się z trzech skrzydeł

⁹⁶ *Atlas...*, ryc. 1.

⁹⁷ Bez tytułu. Plan sytuacyjny do projektu wytyczenia ulic Burgstrasse (dzisiejsza Grodzka) i Wiesestrasse (dzisiejsza Przy Zamczysku) wykonany 27 maja 1895 roku, 1895, APB, AMB, sygn. 858, s. 132.

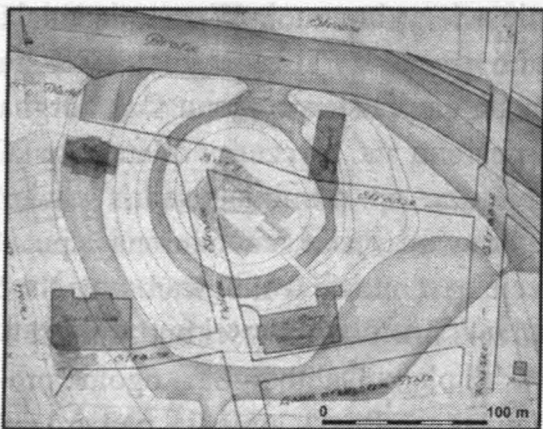
⁹⁸ Situations Planzum Projekt für den Erweiterungsbau des evangelischen Schullehrer – Seminars in Bromberg, 1866, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C III 636.

mieszkalnych oraz umieszczonej centralnie wieży bramnej. Warownia miała być otoczona dwiema nawodnionymi fosami, pomiędzy którymi znajdował się wał ziemny. Rekonstrukcja została wykonana na podstawie planu Dahlbergha z 1656 roku, który przeskalowano i naniesiono na ówczesny plan miasta. Dokonano tego w sposób dowolny i wybiórczy: np. pominięto jedną z wież narożnych zamku, wewnętrzną fosę przedstawiono jako nawodnioną i połączono z Brdą, pominięto zupełnie fortyfikacje bastionowe wokół warowni, choć naniesiono podobne po przeciwnej stronie rzeki itd. Wątpliwości budzą także – wobec trudności z określeniem właściwej skali planu Dahlbergha – ogólne proporcje, jak również rozmiary całego kompleksu. Bez wątpienia najbardziej wartościowe było naniesienie istniejących jeszcze wówczas murów zamkowych, które wyróżniono odrębnym kolorem. Relikty te – z czym należy się całkowicie zgodzić – zdaniem autorów były pozostałością południowo-wschodniego skrzydła z wieżami: bramną i narożną oraz murem kurtynowym pomiędzy nimi. Podkreślmy, że tylko ten fragment planu może być traktowany jako źródło historyczne, cała reszta to tylko hipotetyczna rekonstrukcja. Podobną wartość ma plan z 1919 roku, sporządzony już po rozbiórce ostatnich ruin zamku. Jest to dokładny przerys planu opisanego wcześniej, uzupełniony o powstałe w międzyczasie ulice i budynki (ryc. 34). Ma on wymiary 33 x 26,5 cm, skalę 1:1250, a znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy⁹⁹. Bardzo podobny do opisanych wyżej jest rekonstrukcyjny plan Bydgoszczy, w tym kompleksu zamkowego, sporządzony przez W. Posadzego w 1959 roku.

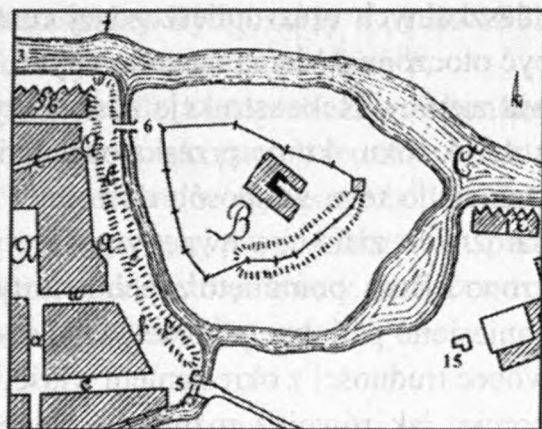
Odmienne topografię wyspy i architekturę warowni przedstawił w 1888 roku E. Schmidt w swojej rekonstrukcji planu Bydgoszczy z 1600 roku (ryc. 35). Zamek, oznaczony literą B, składał się według niego z trzech prostopadłych skrzydeł mieszkalnych, nie posiadał natomiast wieży bramnej i wieży narożnych. Całość otoczona była bardzo długim murem obwodowym. Taka wizja zamku nie ma żadnego odpowiednika w źródłach ikonograficznych i kartograficznych. Szeroką, czarną kreską zaznaczono mury istniejące w 1888 roku, które zdaniem autora były wewnętrznymi ścianami dziedzińca. Plan o wymiarach 99,5 x 69 cm znajduje się w Dziale Zbiorów Specjalnych Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy¹⁰⁰.

⁹⁹ Lageplan der Burg Bydgoszcz in Bromberg im 16., 17. und 18. Jahrhundert mit heutigen Veränderungen, wyk. C. Mählmann, 1919, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C II 630.

¹⁰⁰ Bromberg um 1600. Der Plan ist n.d.i. Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt 1888, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C IV 780.

Rycina 34.
Zamek bydgoski („Schloss Bydgoszcz”).
Fragment planu rekonstrukcyjnego
z 1919 r. (wg *Plan 1919*)

Rycina 35.
Zamek bydgoski (oznaczony literą B).
Fragment planu rekonstrukcyjnego
E. Schmidta z 1888 r. (wg E. Schmidt,
Das gewerbliche..., s. 14)

Z niewielkimi zmianami, nie dotyczącymi wszakże zamku, rekonstrukcja ta została powtórzona w 1907 roku¹⁰¹.

Spróbujmy teraz na podstawie zgromadzonych źródeł przybliżyć dzieje i architekturę bydgoskiego zamku.

Początki Bydgoszczy należy wiązać z wczesnośredniowiecznym zespołem grodowym, wzniesionym w latach trzydziestych XI wieku za rządów Kazimierza Odnowiciela. Drewniano-ziemna warownia zlokalizowana została w strategicznym miejscu, gdzie znajdowało się jedno z niewielu dogodnych przejść przez zalesioną i bagnistą na tym odcinku Pradolinę Toruńsko-Eberswaldzką. Zadaniem grodu była ochrona szlaku handlowego prowadzącego w kierunku Gdańska i Bałtyku, jak i zagrożonej w wyniku separatystycznych dążeń Pomorza północnej granicy państwa piastowskiego.

Jak wykazały badania archeologiczne, zespół grodowy, o całkowitej powierzchni ponad 0,5 ha, wzniesiony został na piaszczystej wyspie utworzonej przez silnie meandrującą Brdę, zlokalizowanej w rejonie skrzyżowania dzisiejszych ulic Grodzkiej i Przy Zamczysku. Składał się z dwóch, wyraźnie wyodrębnionych członów: wewnętrznego gródka kasztelańskiego w części zachodniej oraz podgrodzia w części wschodniej (ryc. 36).

Gródek kasztelański otoczony był wałem drewniano-ziemnym o niejednorodnej konstrukcji: w części przekładkowej, w części skrzyniowej. Osada

¹⁰¹ E. Schmidt, *Das gewerbliche...*, s. 14.

podgradzowa znajdowała się bezpośrednio na wschód od gródka. Podgródzie bronione było masywnym wałem o szerokości około 10 m, zbudowanym wzdłuż brzegu wyspy. Był on wykonany w mieszanej konstrukcji drewniano-ziemno-kamiennej, której głównym elementem były stopy bierwion układanych w układzie przekładkowym. Majdan podgródzia zabudowany był budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi wykonanymi w konstrukcji zrębowej, które połączone były z sobą ulicami moszczonymi drewnem. W południowej części osiedla znajdowała się otwarta przystań rzeczna, wykonana w konstrukcji skrzyniowej¹⁰².

Na skutek zmian klimatycznych prowadzących w konsekwencji do podniesienia poziomu wody w Brdzie, podgródzie porzucono około połowy XIII wieku. Gród kasztelański funkcjonował do lipca 1330 roku, kiedy to został zdobyty i zniszczony przez wojska zakonne. Rządy krzyżackie trwały do 1337 roku, kiedy to na mocy porozumienia w Wyszehradzie władca Czech Jan Luksemburski przekazał królowi Kazimierzowi Wielkiemu w warunkowe posiadanie niektóre ziemie, w tym m.in. kasztelanję bydgoską. Formalnie zostało to potwierdzone dopiero traktatem kaliskim w 1343 roku¹⁰³.

Wkrótce po odzyskaniu osady, w miejscu zniszczonego grodu zaczęto wznosić z polecenia króla Kazimierza Wielkiego murowany zamek¹⁰⁴, który stanowił ważny element systemu twierdz broniących północnej granicy państwa polskiego. Wzniesione wówczas warownie w Wieluniu, Nakle i Bydgoszczy oraz w wysuniętym na północ Kamieniu i na zachód Międzyrzeczu skupiały się wzdłuż doskonale nadającej się do obrony linii Noteci¹⁰⁵. Nowo budowane lub modernizowane stałe punkty oporu w znaczący sposób wzmacniały obronność regionu, jak również stanowiły ważne centra administracyjne i gospodarcze.

Brak źródeł pisanych uniemożliwia określenie czasu budowy zamku, jednak przykłady z innych ośrodków pozwalają sądzić, iż musiała ona trwać przynajmniej 10-15 lat¹⁰⁶. Wystawiony w 1346 roku przywilej lokacyjny Bydgoszczy przynosi informację, iż miasto miało zająć równinę w pobliżu miej-

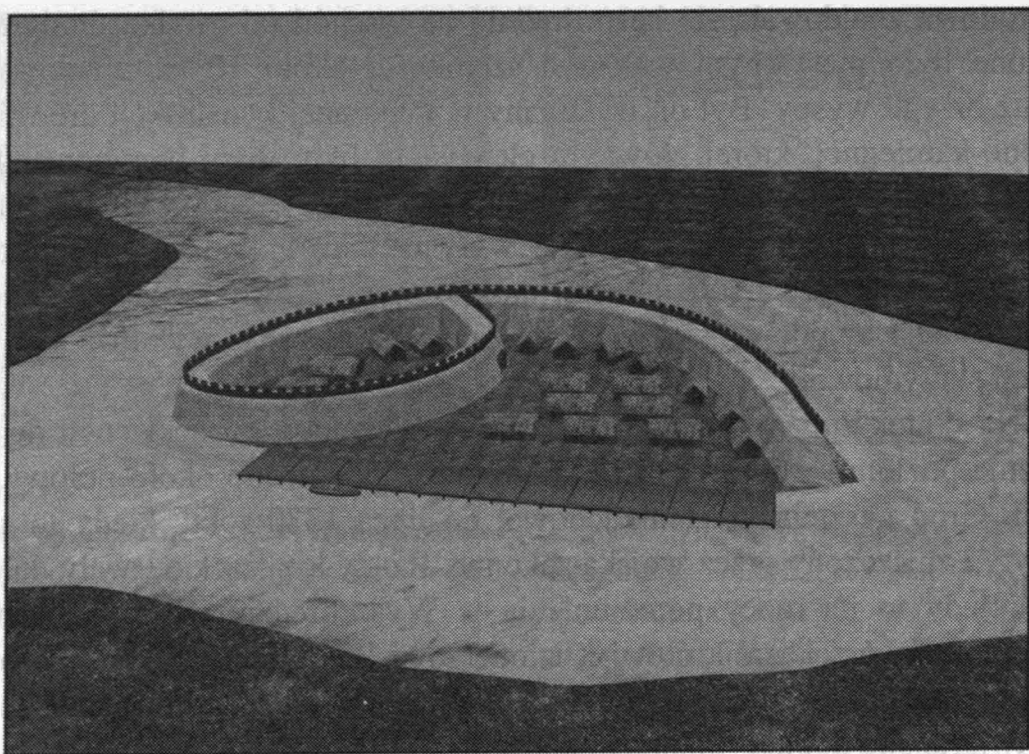
¹⁰² Patrz przyp. 35.

¹⁰³ R. Kabaciński, *Lokacja...*, s. 91-96; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 37-38.

¹⁰⁴ *Jana z Czarnkowskiej Kronika polska 1333-1384*, [w:] Monumenta Poloniae Historica, t. 2, Warszawa 1961, s. 626; J. Długosz, *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. 9, Warszawa 1978, s. 349.

¹⁰⁵ K. Olejnik, *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbitcia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*, Poznań 1970, s. 223-224.

¹⁰⁶ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII wieku*, Łódź 1993, s. 142.

Rycina 36.

Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Bydgoszczy. Widok od południa

Rysunek autora

scowej warowni, określonej łacińskim terminem *castrum*¹⁰⁷. Wprawdzie określenie to może oznaczać zarówno drewniane grody, jak i murowane zamki¹⁰⁸, to jednak powszechnie przyjmuje się, iż od końca XIII wieku termin ten oznaczał obiekty murowane¹⁰⁹. Taką interpretację potwierdza również dokument lokacyjny, w którym czterokrotnie wzmiankowany jest burgrabia bydgoski¹¹⁰. Jest więc niemal pewne, że w momencie lokacji miasta zamek był już ukończony przynajmniej w stopniu umożliwiającym jego bieżące użytkowanie¹¹¹. Zakończenie budowy przypada zapewne na przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIV wieku, wiemy bowiem, iż w 1362 roku zamieszkiwał już tutaj miejscowy starosta¹¹².

¹⁰⁷ R. Kabaciński, *Przywilej lokacyjny miasta Bydgoszczy z 19 kwietnia 1346*, Bydgoszcz 1996, s. 6.

¹⁰⁸ W. Krassowski, *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*, t. 2, Warszawa 1990, s. 20, 106-107.

¹⁰⁹ B. Guerquin, *Zamki...*, s. 14; *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, red. J. W. Rączka, Kraków 1986, s. 35.

¹¹⁰ R. Kabaciński, *Przywilej...*, s. 7, 9, 12, 13.

¹¹¹ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 136.

¹¹² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1473.

Po śmierci Kazimierza Wielkiego, zamek w latach 1370-1377 był własnością królewskiego wnuka, księcia słupecko-szczecińskiego Kazimierza. Książę musiał wysoko cenić rezydencjonalno-obronne walory bydgoskiego *castrum*, skoro właśnie tutaj najczęściej przebywał, założył swoją kancelarię i w końcu – po nieszczęśliwym wypadku podczas oblężenia Złotoryi – zmarł 2 stycznia 1377 roku. Po nim władzę nad zamkiem objął książę opolski Władysław. Ostatecznie warownia wróciła w skład państwa polskiego w 1390 roku¹¹³.

W czasie wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409-1411 warownia była terenem szczególnie zaciętych walk. Pod koniec sierpnia 1409 roku, na skutek nieudanego wypadu pod Świecie, znaczna część jej załogi została wzięta do niewoli, a pozostali obrońcy, nie widząc możliwości obrony, oddali bez walki zamek w ręce wojsk zakonnych. Jan Długosz przypisuje upadek potężnej według jego słów twierdzy zdradzie polskiego dowódcy: „Po zdobyciu zaś złotoryjskiego zamku, widząc, iż zamku Bydgoszczy, wielce położeniem swoim warownego, (...) wziąć w żaden sposób nie zdołają, przekupili burgrabie zamku, który otwarł krzyżakom bramy”¹¹⁴. Wersja naszego największego kronikarza nie znajduje jednak potwierdzenia w innych materiałach źródłowych. Zamek był źle przygotowany do obrony: brakowało wystarczających zapasów żywności, zaś arsenał składał się zaledwie z dwóch małych dział na kule kamienne, niepełnej beczki prochu, dziewięciu kusz i 240 bełtów. Krzyżacy zdobywcy podkreślali w swoich raportach wysokie walory obronne warowni, które pozwalały myśleć o jej trwałym utrzymaniu w rękach zakonu¹¹⁵.

Zdobycie Bydgoszczy wywołało szybką kontrakcję strony polskiej. Już 28 września tego roku potężna polska armia pod wodzą króla Władysława Jagiełły przystąpiła do próby odbicia zamku: po wykonaniu niezbędnych prac ziemnych rozpoczęto intensywny ostrzał artyleryjski, zakończony ósmego dnia zwycięskim szturmem. Jan Długosz tak opisuje przebieg oblężenia: „W dzień zaś Św. Michała zamek Bydgoszcz silnie wojskiem otoczył i koszami (scutis s. Palliis) jakoby murem wkoło ponad wałem opasał, poczem jął mocno z dział szturmować. Od ciągłego miotania pocisków zginął komtur i dowódca zamku. (...) Stał atoli król z swoim wojskiem przez ośm dni w borze, i zamek wciąż oblegał, ósmego dnia wziął go przemocą. A naprawiwszy rozwalone mury, oddał zamek ten Maciejowi z Łabiszyna Wojewodzie Brzeskiemu starostwem

¹¹³ R. Kabaciński, *Bydgoszcz w wojnach polsko-krzyżackich w XV wieku*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1..., s. 124-127.

¹¹⁴ J. Długosz, *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polski Książ Dwanaście*, t. 3, (Ks. 9 i 10), przeł. K. Mecherzyński, Kraków 1868, s. 546.

¹¹⁵ L. Łbik, *Polsko-krzyżackie zmagania...*, s. 29; *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 139.

dzierżawnem”¹¹⁶. Przebieg oblężenia wykazał wysoką wartość militarną twierdzy: kilkunastotysięczna polska armia potrzebowała bowiem ośmiu dni, aby zmusić do kapitulacji załogę wroga, liczącą zaledwie 42 zbrojnych. W czasie intensywnego ostrzału artyleryjskiego mury zostały silnie uszkodzone, ale tuż po zakończeniu walk z rozkazu króla szkody zostały szybko naprawione.

W 1441 roku zamek wraz z miejscowym starostwem został przekazany pod zastaw długu, jaki zaciągnął król Władysław Warneńczyk. Od tego czasu urząd starosty – w którego gestii znajdowała się bydgoska twierdza – sprawowali wierzyciele królewscy, którzy nie byli zainteresowani modernizacją dzierżawionego obiektu. Od końca XV wieku urzędnicy ci nie zamieszkiwali już w zamku, lecz w prywatnych domach na terenie miasta lub też na podzamczu. Również zatrzymujący się w mieście królowie nie korzystali zapewne z jego pomieszczeń, lecz posiadali własny dom na przedmieściu¹¹⁷. Pomimo braku zainteresowania oraz rzetelnej opieki ze strony właścicieli, w przeciągu XVI stulecia na zamku miały miejsce prace remontowe, a być może również drobne modernizacje w duchu renesansowym. W inwentarzu dochodów starostwa bydgoskiego z 1514 roku znajdujemy informację o przekazaniu na ten cel 49 florenów, z których 18 wykorzystano na remont budynków, 15 przeznaczono na zakup dachówek, zaś 16 na roboty murarskie w fosie¹¹⁸. W pierwszej połowie XVII wieku obiekt został gruntownie odbudowany przez Jerzego Ossolińskiego, starostę bydgoskiego w latach 1635-1650. Podczas prac wyremontowano wówczas między innymi zrujnowaną wieżę narożną¹¹⁹.

W trakcie „potopu szwedzkiego” zamek kilkakrotnie wykorzystywano w działaniach wojennych. Po raz pierwszy oddziały szwedzkie zajęły twierdzę w sierpniu 1655 roku. Podobnie jak w całej Wielkopolsce, także i tutaj agresorzy nie napotkali żadnego oporu ze strony obrońców. Panowanie Szwedów trwało do kwietnia następnego roku, kiedy to po krótkim szturmie ulegli wojskom Stefana Czarnieckiego. W czasie tych walk oddział około 100 szwedzkich rajtarów przez dwa dni bronił się w umocnieniach zamku, jednak 23 kwietnia zostali oni zmuszeni do kapitulacji. Niesprzyjająca sytuacja strategiczna spowodowała wkrótce wycofanie się na południe głównych sił wojsk polskich, a pozostała w mieście niewielka załoga nie była w stanie wytrzymać oblężenia. Dnia 26 maja 1656 roku, po słabym oporze twierdza i miasto zostały zajęte przez

¹¹⁶ J. Długosz, *Jana Długosza...*, s. 547.

¹¹⁷ L. Łbik, *Średniowieczna kielnia...*, s. 21, przyp. 12, 13.

¹¹⁸ Z. Zyglewski, *Uwagi o dawnej Bydgoszczy...*, s. 103.

¹¹⁹ W. Łochowski, *Chronicon*, s. 6; *Opisy starostwa bydgoskiego z lat 1661-1765*, wydał Z. Guldon, Bydgoszcz 1966, s. 11.

Szwedów. W połowie października tego samego roku Bydgoszcz ponownie była wolna, choć tym razem uległa ona dużym zniszczeniom, bowiem nieprzyjacielski garnizon zanim skapitulował, stawiał zacięty opór¹²⁰. Podczas toczonej wówczas walk zamek uległ prawie zupełnemu zniszczeniu – eksplozja ładunków wybuchowych zniszczyła skrzydła mieszkalne oraz uszkodziła otaczające wzgórze fortyfikacje bastionowe. Fakt destrukcji warowni potwierdza dokument z posiedzenia bydgoskiej rady miejskiej z 27 stycznia 1657 roku, w którym czytamy: „Zamek bydgoski jest całkowicie zniszczony i ogniem wypalony, a poza tym nikt w nim nie mieszka”¹²¹. W opisie starostwa bydgoskiego z 1661 roku znalazł się podobny opis zrujnowanej warowni: „Ten na pagórku wyniosłym, murem starodawnym w kwadrat wybudowany był (...). Teraz per iniuriam belli Suetici [wskutek bezprawia wojny szwedzkiej – dop. autora] minami funditus [doszczętnie – dop. autora] rozerwany, tak że w nim żadnej do rezydencyjnej sposobności nie masz”¹²². Na podstawie obydwu źródeł nie sposób jednoznacznie wskazać sprawców zniszczenia. W dotychczasowej literaturze powszechnie przyjmowano, iż uczynili to Szwedzi¹²³, równie dobrze jednak twierdzą mogły wojska polskie, które wykorzystywały powszechnie wówczas praktykowaną technikę oblężniczą, polegającą na drażnieniu tuneli minowych i detonowaniu w nich silnych ładunków wybuchowych¹²⁴. Nie możemy również wykluczyć, że zdobytą już warownię zniszczyli celowo sami Polacy, by na powrót nie wpadła w ręce nieprzyjaciela¹²⁵. Brak alternatywnych źródeł pisanych czyni tę kwestię niemożliwą do rozstrzygnięcia. Wysadzony w powietrze, a następnie strawiony przez ogień zamek popadł w kompletną ruinę, tracąc znaczenie jako pełnosprawny obiekt obronny. Mimo to w zgliszczach nadal stacjonowała niewielka załoga, chroniąc Bydgoszcz od ataku ze wschodu. Podczas ostatniego, niespodziewanego napadu Szwedów na Bydgoszcz 16 maja 1658 roku broniło się tutaj 14 polskich żołnierzy, którzy po krótkiej walce ulegli przewadze nieprzyjaciela¹²⁶. Zamek po zniszczeniach wojennych nie został już odbudowany, jego pozostałości opisuje lustracja z 1717 roku: „Za tym miastem jest zamek, którego tylko mury popsute stoja

¹²⁰ F. Mincer, *Dzieje polityczne Bydgoszczy w latach 1466-1772*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1..., s. 232-238; *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 170-173.

¹²¹ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit...*, s. 46, przyp. 2; K. Chrośniak, *Z dziejów...*, s. 5.

¹²² *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 11; L. Łbik, *Widok i plan...*, s. 23.

¹²³ F. Mincer, *Bydgoszcz w czasie szwedzkiego potopu*, „Kalendarz Bydgoski” 1971, t. 4, s. 186; *Dzieje polityczne...*, s. 235; *Dzieje Bydgoszczy...*, s. 173; L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 138.

¹²⁴ *Mały słownik...*, s. 36.

¹²⁵ L. Łbik, *Widok i plan...*, s. 23.

¹²⁶ F. Mincer, *Dzieje polityczne...*, s. 237.

i porozwalane są (...). Za wałem około zamku idącym jest stawek, należący do zamku, także i chałupa, w której stelmach mieszka”¹²⁷. Teren wyspy zamkowej nie był zagospodarowany aż do pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku. W 1773 roku na rozkaz dowódcy miejscowego garnizonu znaczna część pozostałych jeszcze murów i fundamentów została rozebrana, a uzyskany w ten sposób materiał posłużył do budowy koszar pruskich huzarów¹²⁸. Rok później cały ten teren władze miasta sprzedały kupcom berlińskim, braciom Schickler, którzy w jego północnej części założyli rafinerię cukru trzcinowego¹²⁹. Na pustym dotychczas obszarze wytyczono drogę, założono ogrody oraz zbudowano pierwsze budynki. Dodatkowe szkody przyniósł szturm Bydgoszczy, przeprowadzony 2 października 1794 roku przez wojska polskie pod wodzą gen. Henryka Dąbrowskiego. Ciężkie walki toczyły się wówczas w ruinach zamku, bronionych przez oddziały pruskiej piechoty¹³⁰. W XIX wieku to, co pozostało, było dalej niszczone, a uzyskiwana w ten sposób cegła i kamienie posłużyły do budowy wielu obiektów w mieście, zwłaszcza kamienic przy ulicy Długiej. W połowie XIX wieku ostał się tylko jeden fragment, znajdujący się na terenie parceli rentiera Alberta Wiese. Był to urokliwy, romantyczny zakątek chętnie odwiedzany przez mieszkańców miasta jak również uwidaczniany przez miejscowych malarzy i fotografów. Ostatecznie i ten szacowny relikw przeszedł sprzedano za 7500 marek, po czym całkowicie rozebrano pod koniec 1895 roku¹³¹. Nie jest prawdą, aby władze pruskie celowo nakazy rozbiórkę ruin w celu zatarcia śladów polskości miasta. O powyższej decyzji zadecydowały bowiem nie względy ideologiczne, lecz czysto praktyczne, mury były bowiem w bardzo złym stanie, grożąc katastrofą budowlaną. Warto również wspomnieć, że przeciwko rozbiórce bądź co bądź polskiego zamku protestowali członkowie niemieckiego Towarzystwa Historycznego dla Obwodu Nadnoteckiego w Bydgoszczy. Wkrótce zasypano także pozostałości fosy, na której miejscu w latach 1900-1903 wybudowano świątynię ewangelicką, dzisiejszy kościół Jezuitów przy placu Kościeleckich 7. Wzgórze zamkowe, w postaci niewielkiego, bez-

¹²⁷ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 37.

¹²⁸ E. Schmidt, *Aus Brombergs Vorzeit...*, s. 58-59.

¹²⁹ *Studium historyczno-urbanistyczne ulicy Grodzkiej w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz. Badania 1995* (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1996, s. 82-84.

¹³⁰ R. Kabaciński, *Szturm i zdobycie Bydgoszczy przez generała Jana Henryka Dąbrowskiego 2 października 1794 roku*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie na Kujawach i Pomorzu Gdańskim*, red. M. Pawlak, Bydgoszcz 1994, s. 86.

¹³¹ E. Schmidt, *Die Burg Bydgoszcz – Bromberg...*, s. 378-379.

kształtne wzniesienia, istniało jeszcze na początku XX wieku¹³², podobnie jak widoczny jeszcze w 1910 roku fragment wału¹³³. Obecnie po dawnej warowni nie pozostał nawet najskromniejszy ślad na powierzchni ziemi, a w miejscu jej ostatnich ruin znajduje się budynek przedszkola „Alf”.

Pozostaje tylko żałować, że czas i ludzie w tak okrutny sposób obeszlą się z bydgoskim zamkiem, należącym w swoim czasie do najpotężniejszych twierdz Królestwa Polskiego. Już tylko oczami wyobraźni możemy cofnąć się do czasów, gdy w jego murach gościli królowie i księżęta, rezydowali starostowie oraz zamieszkiwali zbrojni. Jak wyglądał wówczas zamek nad Brdą?

Terytorium należące do zamku znajdowało się na prawym brzegu Brdy. Od północy grunty zamkowe dochodziły do rzeki, na zachodzie były ograniczone przez miasto, od wschodu graniczyły z ogrodem i zabudowaniami klasztoru Bernardynów, natomiast południową ich granicę wyznaczała droga prowadząca od Bramy Kujawskiej w kierunku Inowrocławia i Torunia (ryc. 37, 38). Południowo-wschodnią część wyznaczonego w ten sposób obszaru zajmowały obiekty pełniące funkcje pomocnicze w stosunku do mieszkańców warowni, prawdopodobnie właśnie o tym miejscu wspomina źródło pisane z 1493 roku, nazywając go *antemurale castris*, co można przetłumaczyć jako „przygródek”¹³⁴. Po zniszczeniu zamku w połowie XVII wieku obszar ten nazywano powszechnie „Starym Zamkiem”¹³⁵ lub też rzadziej „Podzamczem”¹³⁶. Znajdował się tutaj królewski skład soli, nazywany „Rzupą”, „ozdownia” do suszenia słodów, browar, „spichrzyska” (magazyny na zboże), staw rybny z mnichem, kilka domów zamieszkałych przez komorników oraz dwór starosty¹³⁷. Tu znajdował się również najstarszy bydgoski kościół św. Idziego oraz szpital z kaplicą św. Stanisława. Podzamcze nie było ufortyfikowane – znajdujący się w pobliżu zamek dawał najlepszą obronę, a proste, drewniane umocnienia były w obliczu silnego agresora zupełnie bezwartościowe. Trudno zgodzić się zatem ze stwierdzeniem L. Łbika, jakoby było ono bronione drewnianą palisadą widoczną na rysunku

¹³² Ibidem, s. 379.

¹³³ G. Wilke, Cz. Potemski, *Źródła archeologiczne...*, s. 13.

¹³⁴ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 143.

¹³⁵ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 47; *Inwentarze starostwa i wójtostwa bydgoskiego z lat 1753-1766*, wyd. R. Kabaciński, Warszawa – Poznań 1977, s. 11, 51.

¹³⁶ R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarze wójtostwa bydgoskiego z 1744 roku*, BTN, Prace Komisji Historii, t. 7, s. 69.

¹³⁷ *Kronika bernardynów bydgoskich...*, s. 185-188; *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 36-37, 47-48; *Rejestry ekonomiczne miasta Bydgoszczy z lat 1742-1761-1765*, wyd. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1970, s. 12, 19, 22, 30, 36, 50, 68, 74; R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarze...*, s. 69-70; *Inwentarze starostwa...*, s. 11-12, 16, 51-53.

Storna z 1661 roku¹³⁸. Analiza widoku przeczy takiej tezie, bowiem ukazane tam dwie, równoległe palisady (o długości kilkunastu metrów) nie są umocnieniami podzamcza, lecz stanowią rodzaj prostego przedbramia broniącego przedpola Bramy Kujawskiej.

Rycina 37.
Bydgoszcz w połowie XVII wieku
Rysunek autora

Na północny zachód od „Podzamcza” znajdowała się rozległa wyspa, na której wznosił się murowany gotycki zamek. Topografia tego obszaru od dawna budziła kontrowersje wśród badaczy, którzy analizując te same źródła dochodzili do różnych, częstokroć całkowicie sprzecznych wniosków. Powstało w ten sposób kilka hipotez:

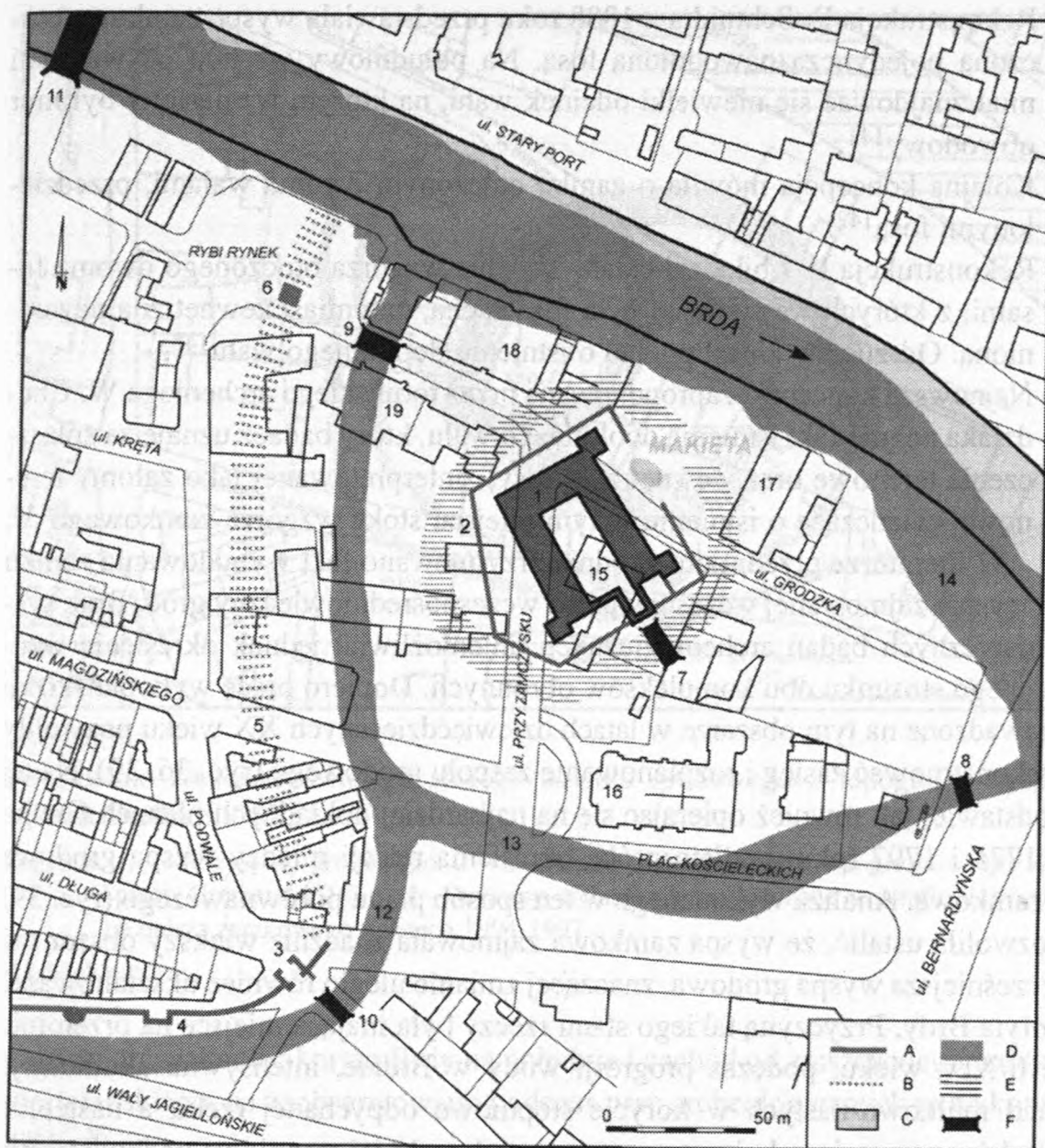
- 1) Najstarsza z nich, sformułowana przez kartografów pruskich w 1866 roku, zakładała istnienie wzgórza zamkowego otoczonego dwiema nawodnionymi fosami przedzielonymi wałem ziemnym¹³⁹. Pogląd taki został przyjęty przez większość współczesnych badaczy¹⁴⁰.

¹³⁸ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 143; *Bydgoszcz staropolska (1346-1772)*, „Kalendarz Bydgoski” 2000, t. 33, ryc. na s. 64.

¹³⁹ Situations Planzum Projekt für den Erweiterungsbau des evangelischen Schullehrer – Seminars in Bromberg, 1866, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C III 636; Lageplan der Burg Bydgoszcz in Bromberg im 16., 17. und 18. Jahrhundert mit heutigen Veränderungen, wyk. C. Mählmann, 1919, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C II 630.

¹⁴⁰ W. Posadzy, *Bydgoszcz...*, s. 82, 85; G. Wilke, Cz. Potemski, *Źródła archeologiczne...*, s. 12-13; L. Łbik, *Polsko-krzyżackie...*, s. 27; G. Wilke, *Pradzieje i wczesne średniowiecze...*, s. 64.

Rycina 38.

Zamek bydgoski w XVI i pierwszej połowie XVII w.

1 – zamek; 2 – mur obwodowy zamku; 3 – Brama Kujawska; 4 – mur obronny miasta; 5 – parkan i wał ziemny; 6 – furta w wale (narys i lokalizacja hipoteczna); 7 – most nad suchą fosą zamkową; 8 – most na podzamcze; 9 – most prowadzący z miasta na zamek; 10 – most przy Bramie Kujawskiej; 11 – most Staromiejski; 12 – nawodniona fosa miejska; 13 – nawodniona fosa zamkowa; 14 – Brda; 15 – przedszkole „Alf”; 16 – kościół p.w. św. Andrzeja Boboli; 17 – budynek PZU „Życie”; 18 – budynek BRE Banku; 19 – budynek Akademii Techniczno-Rolniczej

Legenda: A – fortyfikacje murowane; B – fortyfikacje drewniano-ziemne; C – współczesny przebieg koryta Brda; D – przebieg koryta Brdy i nawodnionych fos w XVII-XVII w.; E – sucha fosa zamkowa; F – mosty

Rycina i opracowanie autora

- 2) Rekonstrukcja E. Schmidta z 1888 roku przedstawiała wyspę zamkową otoczoną pojedynczą nawodnioną fosą. Na południowy wschód od warowni miał znajdować się niewielki odcinek wału, na którym wzniesiony był mur obwodowy¹⁴¹.
- 3) Kolejna koncepcja mówiła o zamku otoczonym dwoma wałami, przedzielonymi fosą¹⁴².
- 4) Rekonstrukcja L. Łbika zakładała istnienie wzgórza otoczonego dwoma fosami, z których wewnętrzna była fosą suchą, natomiast zewnętrzna nawodniona. Odrzucony został pogląd o istnieniu dookólnego wału¹⁴³.
- 5) Najnowsza koncepcja zaproponowana przez toruńskiego archeologa W. Chudziaka neguje fakt istnienia dookólnego wału, który badacz uznaje za spłaszczenie terenowe oraz wewnętrznej fosy, zinterpretowanej jako załomy terenowe świadczące o istnieniu w tym miejscu stoku wzgórza zamkowego¹⁴⁴.

W literaturze przedmiotu zgodnie przyjmowano fakt wybudowania zamku na wyspie zajmowanej wcześniej przez wczesnośredniowieczny gród. Brak systematycznych badań archeologicznych uniemożliwił jednak określenie wzajemnego stosunku obu kompleksów obronnych. Dopiero prace wykopaliskowe prowadzone na tym obszarze w latach dziewięćdziesiątych XX wieku pozwoliły zrekonstruować zasięg i rozplanowanie zespołu grodowego (ryc. 36, 39). Na tej podstawie, jak również opierając się na najbardziej dokładnych planach Gretha z 1774 i 1797 roku, podjęto próbę określenia relacji między wyspą grodową a zamkową. Analiza wykonanego w ten sposób planu porównawczego (ryc. 39) pozwoliła ustalić, że wyspa zamkowa zajmowała znacznie większy obszar niż wcześniejsza wyspa grodowa, znaczącej zmianie uległo również ukształtowanie koryta Brdy. Przyczyną takiego stanu rzeczy była mająca miejsce na przełomie XIII/XIV wieku, podczas progresji wody w Brdzie, intensywna akumulacja mad mułkowo-ilastych w korycie stopniowo odpychanej rzeki, a następnie piasków na powierzchni wyspy, co spowodowało jej stopniowe nadbudowanie i powiększenie¹⁴⁵. Dodatkowo podczas budowy zamku w połowie XIV wieku

¹⁴¹ Bromberg um 1600. Der Plan ist n.d.i., Jahrbuch des Bromberger Historischen Vereins für den Netzedistrikt 1888, WMBP, Dział Zbiorów Specjalnych, Kartografia, sygn. C IV 780; E. Schmidt, *Das gewerbliche...*, s. 14.

¹⁴² Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice...*, s. 81.

¹⁴³ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 143-145.

¹⁴⁴ W. Chudziak, *Z badań...*, s. 65-66.

¹⁴⁵ M. Sinkiewicz, *Budowa i sekwencja osadów oraz etapy formowania się rzeźby terenu w średniowieczu na stanowisku 1 przy ulicy Grodzkiej w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoszcz, stan. 1 i 3. Badania 1994* (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1993, s. 35.

Rycina 39.

Porównanie zrekonstruowanego zasięgu zespołu grodowego z topografią wyspy z planu Gretha z 1797 r.

Legenda: 1 – wał zespołu grodowego, 2 – nadbrzeże podgrodzia, 3 – topografia wyspy wg planu Gretha z 1797 r., 4 – wykopy archeologiczne założone w strefie dawnego wzgórza zamkowego w latach 1994-1997

Rysunek autora

regulacji musiało ulec koryto Brdy na południe i zachód od zniszczonego gródka kasztelańskiego, co zaobserwowano podczas prac archeologicznych w wykopie XXX¹⁴⁶.

Źródła kartograficzne precyzyjnie oddają ukształtowanie wyspy zamkowej w XVII-XVIII wieku. Miała ona wówczas kształt wydłużonego owalu o szerokość około 170 m w części południowej i około 250 m w części północnej. Wyspę od północy oblewały wody głównego koryta rzeki, natomiast od południa, wschodu i zachodu znajdowała się fosa zamkowa, będąca prawdopodobnie zaadaptowanym do tego celu starorzeczem. Fosa zaczynała się w rejonie dzisiejszego Rybiego Rynku, skąd biegła równoległe do ulicy Podwale, następ-

¹⁴⁶ E. Dygaszewicz, *Bydgoszcz, st. 1. Sprawozdanie z badań w 1997 roku*, [w:] *Bydgoszcz, stanowiska 1 i 504. Badania 1997 r.* (maszynopis w archiwum Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu, Delegatura w Bydgoszczy), Bydgoszcz 1997, s. 23-24.

nie łączyła się z fosą miejską, po czym przez plac Kościeleckich łagodnym łukiem ponownie dochodziła do Brdy na wysokości ulicy Bernardyńskiej (ryc. 37-38). Szerokość fosy w części zachodniej i południowej mogła dochodzić do 15 m, trudno natomiast określić ją dla części wschodniej, bowiem dostępne źródła są niejednoznaczne. Siedemnastowieczny plan Dahlbergha i szkic z Kopenhagi sugerują istnienie tutaj dużego, niepołączonego z Brdą rozlewiska o szerokości 40-50 m (ryc. 20, 21). Późniejsze, dużo dokładniejsze plany P. J. Gretha z 1774 i F. W. Gretha z 1797 roku ukazują odmienną sytuację – fosa w tym miejscu jest nieco szersza (20-25 m), a co ważniejsze – połączona z Brdą wąskim przekopem. Podobnie jej bieg ukazany został także na panoramie Dahlbergha (ryc. 4). Po zniszczeniu zamku w czasie „potopu szwedzkiego” fosa stała się już niepotrzebna – wschodnia oraz południowa jej część z czasem uległa zapiaszczeniu i zasypaniu. Niewykluczone, że pozostałością tego odcinka był staw znajdujący się za wałem zamkowym, często wzmiankowany przez źródła pisane od początku XVIII wieku¹⁴⁷. Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku zachodniej części fosy, broniącej dostępu do ciągnącej się wzdłuż ulicy Podwale palisady, wzmocnionej wkrótce wałem ziemnym. Względy militarne powodowały, iż fosa ta funkcjonowała prawdopodobnie jeszcze do połowy XVIII wieku, co potwierdzają przekazy pisane: w 1752 roku wzmiankowany jest „ogród na podwalu nad okopem zamkowym”¹⁴⁸, natomiast trzy lata później czytamy o naprawie „przykopu zamkowego”¹⁴⁹.

Na planie Dahlbergha pomiędzy zewnętrznym murem oporowym zamku a nowożytnymi fortyfikacjami bastionowymi znajduje się zaciemniony okrąg (ryc. 20-4), interpretowany przez większość badaczy jako druga, wewnętrzna fosa. Według planu jest ona wypełniona wodą, przeczy temu jednak brak połączenia z nurtem Brdy. Na widoku z tej samej ryciny, jak również szkicu z Kopenhagi domniemanej fosy już nie zaznaczono, podobnie jak na wszystkich późniejszych źródłach kartograficznych. Nowych danych dostarczyły dopiero badania archeologiczne, w trakcie których w sondażu z 1994 roku oraz wykopie XXX zarejestrowano warstwy kulturowe z XVII i XVIII wieku zalegające na głębokości 3,5-4,5 m poniżej współczesnego poziomu gruntu. Jest nierealne, aby nawarstwienia te po całkowitej niwelacji wzgórza miały jeszcze tak dużą miąższość i wiązały się z poziomem użytkowym warowni. Zaobserwowany układ stratygraficzny skłania do wniosku, że wykopy te założono

¹⁴⁷ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 37; R. Guldon, Z. Guldon, *Inwentarze...*, s. 69; *Rejestry ekonomiczne...*, s. 12, 19, 22, 30, 36, 50, 68, 74.

¹⁴⁸ *Rejestry ekonomiczne...*, s. 30.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 132.

w strefie wewnętrznej, zapewne suchej fosy zamkowej. Zdaniem J. Woźnego, prowadzącego badania w wykopie sondażowym, dno fosy odpowiadałoby warstwie X zalegającej na poziomie 32,2 m n.p.m (ryc. 2). Obecność tu zbutwiałego drewna świadczyć może o faszynowaniu ścian fosy, podatnych na uszkodzenia wynikające z działania czynników atmosferycznych. Po zniszczeniu zamku w połowie XVII wieku fosa wypełniła się zwartym gruzowiskiem ceglany (warstwa VIII). Znaczne skupienie ceramiki wczesnośredniowiecznej w warstwach III i IV, zalegającej niewątpliwie na złożu wtórnym, należy wiązać z zasypywaniem dość głębokiej jeszcze przeszkody materiałem z najbliższego otoczenia (zajętego wcześniej przez zespół grodowy)¹⁵⁰. Należy zwrócić uwagę, że pierwotne dno fosy wyznacza warstwa z faszyną (X). Odłożona powyżej warstwa X, datowana na XIV-XV wiek, świadczy o prowadzeniu w tym czasie na obszarze wzgórza kolejnych prac niwelacyjnych (modernizacja fosy?). Poziom dna suchej fosy zamkowej w czasach nowożytnych znajdował się na poziomie około 33 m n.p.m., co odpowiada spągowi datowanej na XVII wiek warstwy VIII. Podobną stratyografię zaobserwowano w wykopie XXX (ryc. 3). Pierwotny poziom fosy wyznacza tu warstwa XI, którą stanowił szaro-żółty piasek ze szczątkami organicznymi (faszyną?). W czasach nowożytnych fosa uległa nieznacznemu spłyceniu, co wyznacza spąg warstwy X, znajdujący się na poziomie 32,70 m n.p.m. Warstwy VIII-X, zawierające w przeważającej części nowożytną ceramikę z XVI-XVIII wieku, powstały wskutek stopniowego zasypywania fosy po zniszczeniu zamku w połowie XVII wieku.

Wyraźną cezurę w procesie przekształceń stanowią warstwy VI i VII, będące śmietniskami z końca XIX i początku XX wieku. Powyżej utworzone nawarstwienia są mocne przemieszane, za wyjątkiem warstwy III, którą – podobnie jak w wykopie sondażowym – możemy określić jako warstwę wczesnośredniowieczną zalegającą na złożu wtórnym. Dowodem funkcjonowania wewnętrznej, suchej fosy na omawianym obszarze jest również brak w obydwu wykopach niwelacyjnej warstwy gliny, pokrywającej cały obszar dawnego zespołu grodowego. Analiza planu porównawczego skłania do wniosku, że fosa znajdowała się na płaskiej platformie wieńczącej wzgórze zamkowe lub też w górnej części stoku (ryc. 39). Fragmentaryczność badań wykopaliskowych (nie uzyskano nawet pełnego profilu fosy) oraz całkowita niwelacja wzniesienia pozwala jedynie na hipotetyczną rekonstrukcję jej narysu (ryc. 38).

Pośrodku wyspy znajdowało się wzniesienie, w opisie z 1661 roku określone jako „pagórek wyniosły”¹⁵¹, natomiast przez kartografów pruskich nazy-

¹⁵⁰ J. Woźny, *Zamek bydgoski...*, s. 17.

¹⁵¹ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 11.

wane „Schlos Berg” – „Góra Zamkowa”. Badania archeologiczne potwierdziły antropogeniczną genezę wzgórza, utworzonego sztucznie na miejscu wcześniejszego zespołu grodowego (ryc. 39). Zniszczone umocnienia drewniano-ziemnej warowni, zwłaszcza relikty wału gródka kasztelańskiego, wykorzystano w trakcie prac budowlanych, co zaobserwowano w wykopach XXVI i XXVII. Na widoku Dahlbergha góra ma kształt ściętego, owalnego stożka o wysokości – sądząc po ogólnych proporcjach rysunku – około 10-12 m nad poziomem lustra rzeki. Bardziej precyzyjne ustalenie wysokości umożliwia plan katastralny Bydgoszczy z 1875 roku (ryc. 32), gdzie ostatnie ruiny zaznaczono na wyniesieniu o bezwzględnej wysokości 38-39 m n.p.m. Ponieważ na fotografiach z 1895 roku (ryc. 16, 17) w jednej ze ścian widoczny jest otwór drzwiowy znajdujący się tuż nad powierzchnią ziemi, dlatego możemy wysunąć wniosek, iż poziom podawany przez plan zbliżony jest do pierwotnego poziomu wzgórza. Określenie wysokości względnej napotyka na trudności, nie znamy bowiem poziomu wody w Brdzie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych (dla wczesnego średniowiecza to około 33 m n.p.m.).

Wielkość oraz ukształtowanie wzniesienia przedstawiają plany P. J. Gretha z 1774 i F. W. Gretha z 1797 roku. Przy korzystaniu z obydwu źródeł należy pamiętać, że ukazują one stan po przeszło 100 latach od zniszczenia twierdzy. W tym czasie naturalne procesy denudacyjne musiały doprowadzić do częściowej choćby niwelacji wzgórza; dodatkowo po 1772 roku północna część „góry” została zniwelowana podczas budowy nad Brdą rafinerii cukru. Szczyt wzniesienia miał formę płaskiej platformy o średnicy około 90 m – na niej to około połowy XIV wieku wzniesiony został z polecenia Kazimierza Wielkiego murowany zamek. Rekonstrukcję budowli należy rozpocząć od analizy najbardziej wiarygodnych XIX-wiecznych źródeł ikonograficznych i kartograficznych, które posłużą nam do weryfikacji wcześniejszych przekazów Dahlbergha i Stoma.

Nie ulega wątpliwości, iż ostatnie mury zamkowe rozebrane w 1895 roku były pozostałościami południowo-wschodniego skrzydła, z którego zachowała się ściana wieży bramnej (na ryc. 6 oznaczona jako A), część murów wschodniej wieży narożnej (oznaczone jako C i D) oraz ściana łącząca oba te obiekty (oznaczona jako B). Na podstawie dostępnych źródeł spróbujmy scharakteryzować wymienione elementy twierdzy:

1. Brama wjazdowa – jej frontową część przedstawiono na planie Lindnera z 1800 roku w postaci trzech prostopadłych ścian. Szerokość bramy wynosiła około 10 m, grubość murów około 2,8 m. Późniejsze plany z 1876 i 1895 roku ukazują już tylko najdłuższą ścianę wschodnią, która na rysunkach Gretha i Gersona przedstawiona jest jako niższa od pozostałych ruin zamku. Analiza fotografii pozwoliła ustalić, że lico ściany było wyłącznie ceglane, układane

w wątku wendyjskim o rytmie dwuwozówkowym, miejscami natomiast trójwozówkowym (ryc. 16, 17). W północnej części znajdował się półokrągło zamknięty otwór drzwiowy o wymiarach około 60 x 200 cm. Prawdopodobnie była to niewielka furta umożliwiająca komunikację pomiędzy głównym budynkiem zamkowym a obszarem zamkniętym przez zewnętrzny mur obwodowy.

2. Mur łączący wieżę bramną ze wschodnią wieżą narożną – na planie z 1800 roku, niedatowanym planie hipsometrycznym sprzed 1876 roku, planach z 1876 i 1895 roku ma długość około 10 m i szerokość około 4 m. Rysunki (ryc. 7, 8, 9) i zdjęcia (ryc. 12, 13) pokazują jego konstrukcję – partie przyziemia do wysokości około 5 m nad poziomem ówczesnego gruntu zbudowane były z dużych, nieobrobionych kamieni granitowych, górne natomiast z cegły, której wątek jest niemożliwy do ustalenia. Taki sposób wznoszenia murów jest charakterystyczny dla nizinnych zamków kazimierzowskich¹⁵².

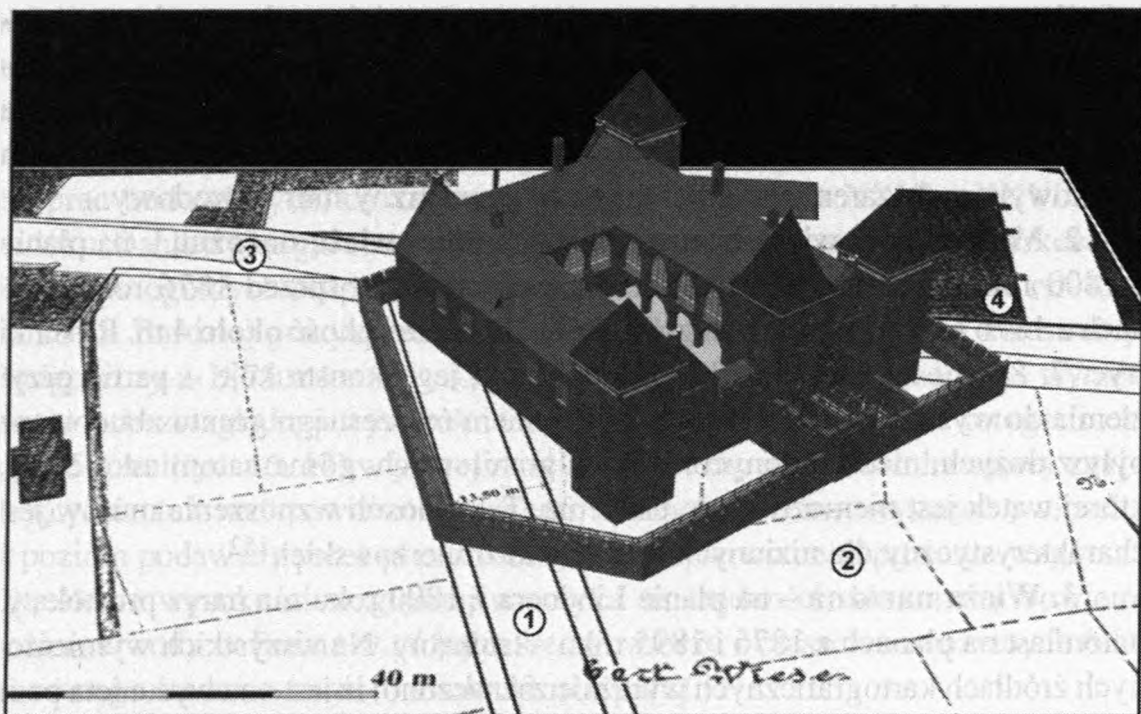
3. Wieża narożna – na planie Lindnera z 1800 roku ma narys prostokąty, natomiast na planach z 1876 i 1895 roku – trójkątny. Na wszystkich wymienionych źródłach kartograficznych wyraźnie zaznaczono, iż jest ona wysunięta poza mur łączący ją z wieżą bramną. Ukazana na fotografii (ryc. 13) konstrukcja tworzących ją ścian jest analogiczna jak w murze kurtynowym.

Obok omówionych wyżej, na planach z drugiej połowy XIX wieku (ryc. 32, 33) pojawiają się również inne, trudne do zinterpretowania obiekty. Są nimi prostopadłe ściany o grubości około 1,4 m (na ryc. 6 oznaczone jako E i F), dobudowane do bramy i wieży narożnej od południowego wschodu. Czym były opisane konstrukcje? Możliwe są dwa wyjaśnienia: albo mury te zostały wzniesione wtórnie po 1800 roku, albo stanowiły pozostałość zewnętrznego muru obwodowego, widocznego na planie Dahlbergha z 1657 roku. Obiekty te, być może niższe i bardziej zniszczone od pozostałych, nie zostały zaznaczone na planie Lindnera z 1800 roku. Bardziej prawdopodobna jest ta druga hipoteza i dlatego zostaną one potraktowane jako część pierwotnych fortyfikacji zamku.

Do rekonstrukcji pozostałej części warowni musimy wykorzystać mniej wiarygodny widok i plan Dahlbergha z 1657 roku (ryc. 4, 20) oraz rysunek Storna z 1661 roku (ryc. 5).

Bydgoski zamek zlokalizowany był w rejonie skrzyżowania ulic Grodzkiej i Przy Zamczysku, prawie dokładnie w miejscu dzisiejszego przedszkola „Alf” (ryc. 1, 40). Główny budynek miał wymiary ok. 50 x 40 m, co daje całkowitą powierzchnię około 2000 m², natomiast użytkową (zabudowaną) około 1500 m². Warownia składała się z trzech prostopadłych skrzydeł mieszkalnych o szerokości około 13 m (ryc. 41). Na widoku Dahlbergha ukazane zostało tylko

¹⁵² L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo...*, s. 138.

Rycina 40.

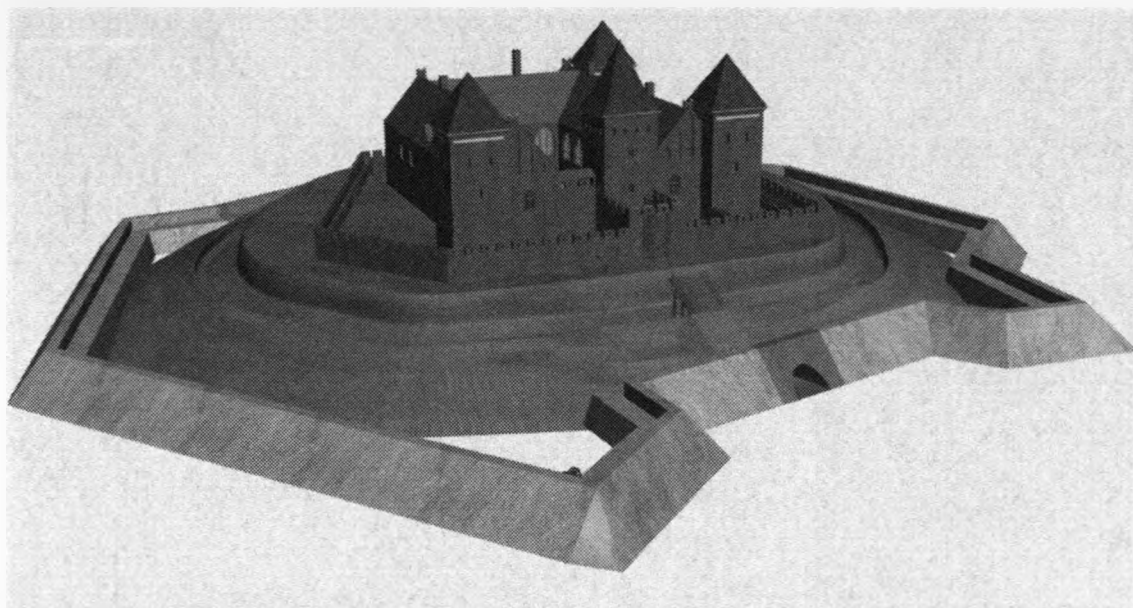
Bryła zamku bydgoskiego na podkładzie planu z 1895 r.

1 – Wiesestrasse (dzisiejsza ul. Przy Zamczysku); 2 – ogród rentiera Alberta Wiese (dzisiejszy teren przedszkola „Alf”); 3 – Burgstrasse (dzisiejsza ul. Grodzka); 4 – budynek mieszkalny (dawny budynek rafinerii cukru – obecnie siedziba PZU „Życie”)

Rysunek autora

skrzydło południowo-zachodnie. Był to masywny, zapewne dwukondygnacyjny, murowany budynek, kryty dwuspadowym dachem z trójkątnymi szczytami. W połąci dachowej umieszczona była lukarna, czyli obudowane okienko doświetlające poddasze, natomiast w przyziemiu znajdował się wzmacniający ściany łuk odciążający (może zamurowany pierwotny przejazd?). Trudno powiedzieć, jak wyglądały pozostałe skrzydła warowni, wcześniej ustaliliśmy tylko, iż zewnętrzna ściana północnego wschodniego skrzydła wzniesiona była w konstrukcji kamienno-ceglanej. Skrzydła otaczały wewnętrzny dziedziniec o wymiarach około 35 x 14 m, który od południa zamknięty był murem kurtynowym, zwieńczonym blankowanym krenelażem i nakrytym ochronnym daszkiem. Ze względu na brak źródeł nigdy nie dowiemy się, jak wyglądał dziedziniec. W zaproponowanej rekonstrukcji, wzorem zamków krzyżackich, został on zaopatrzony w murowane krążganki. Przed lico muru kurtynowego wysunięta była kwadratowa, ceglana wieża bramna o wymiarach około 10 x 10 m. Na planie Dahlbergha jest ona umiejscowiona asymetrycznie, natomiast na rysunku Storna centralnie. Odmienna konstrukcja, w jakiej wzniesiono wieżę

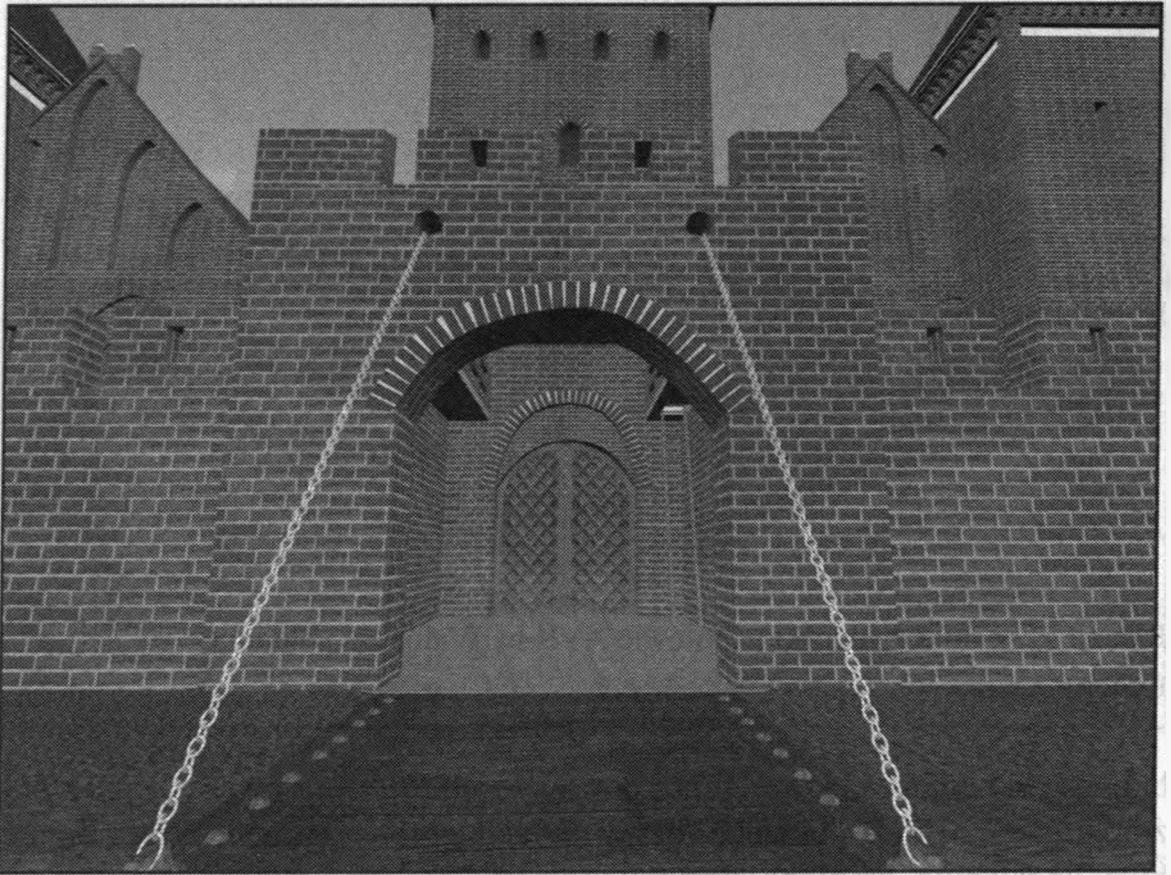

Rycina 41. Zamek bydgoski w połowie XVII w. Widok od południa

Rysunek autora

bramną i skrzydła zamkowe, może dowodzić ich różnoczasowości, jednak brak źródeł uniemożliwia dokładne rozwarstwienie chronologiczne. Wieża bramna była dodatkowo broniona przez wysunięte, ceglane, otwarte przedbramie, zaopatrzone zapewne w zwodzony most (ryc. 42). Całość fortyfikacji dopełniały trzy narożne wieże, dostawione do wschodniego, północnego i południowego narożnika twierdzy. Na widoku Storna wieża wschodnia przedstawiona jest jako masywna, czworoboczna budowla zaopatrzona w dwa rzędy prostokątnych strzelnic umieszczonych w ścianie frontowej. Wysokość wieży była zbliżona do wysokości bramy wjazdowej, jej zwieńczenie stanowił zapewne dach czterospadowy, na rysunku nie ukazano bowiem blankowanego krenelażu lub pozostałości murowanych szczytów, co świadczyłoby o innym typie zadania. Główny budynek zamkowy otoczony był dodatkowo pięciobocznym, zewnętrznym murem obwodowym, stwarzającym dodatkową linię obrony. Całkowita jego długość wynosiła około 240 m. Trudno cokolwiek powiedzieć na temat jego szerokości i konstrukcji, został on bowiem przedstawiony wyłącznie na planie Dahlbergha z 1657 roku, pominięto go natomiast na widokach zamku, jak i szkicu z Kopenhagi, co dowodzi, że nie była to imponująca konstrukcja. Jej resztki były jeszcze widoczne w 1888 roku na podwórzu dawnej rafinerii cukru przy ulicy Grodzkiej¹⁵³. Niektórzy badacze są zdania, iż omawiana konstrukcja była pierwotnymi murami twierdzy, równie dobrze jednak mogły być

¹⁵³ E. Schmidt, *Der Stadtplan Brombergs...*, s. 49.

Rycinek 42.

Zamek bydgoski – przedbramie z opuszczonym mostem zwodzonym. Widok od południowego wschodu

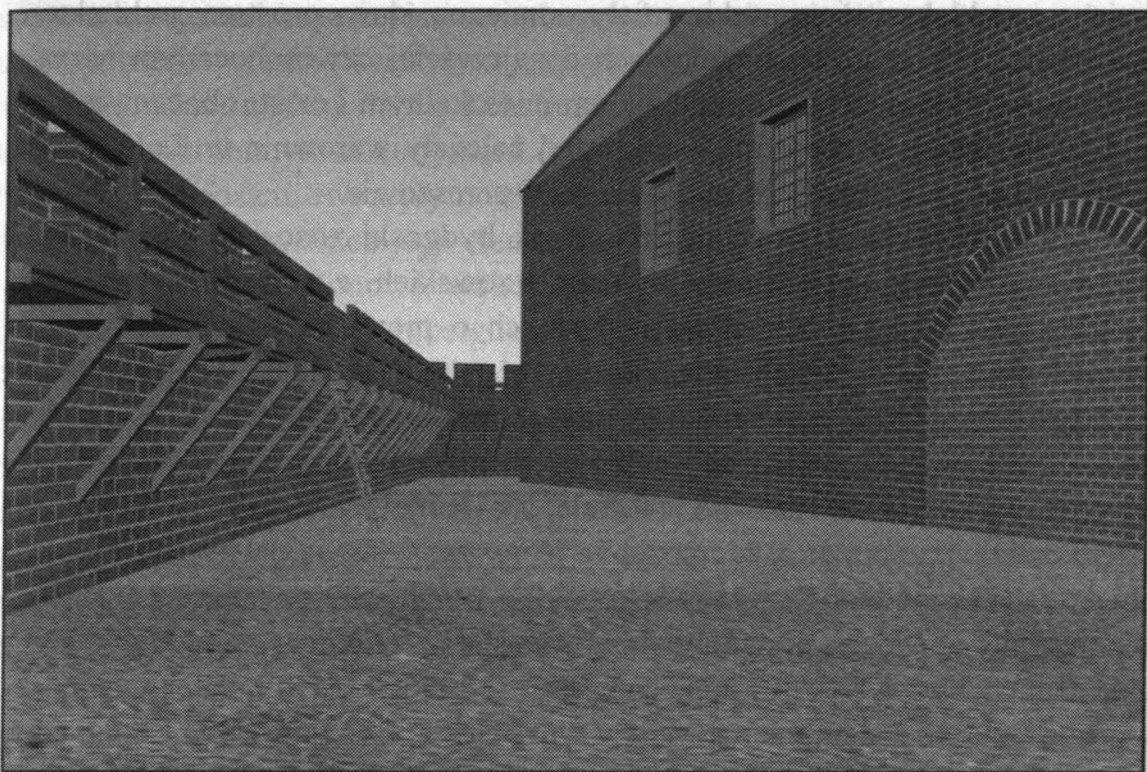
Rysunek autora

one wzniesione w czasie późniejszych prac modernizacyjnych, tak jak to miało miejsce na zamkach w Bobrownikach i Wenecji koło Żnina¹⁵⁴. W prezentowanej rekonstrukcji mur ma niewielką szerokość, zwieńczony jest blankowanym krenelażem ze strzelnicami, a chodnik obrońców poszerzany jest drewnianymi pomostami (ryc. 43).

Należy podkreślić, iż przeprowadzona wyżej analiza kompleksu zamkowego odnosi się jedynie do sytuacji z połowy XVII wieku. Brak wcześniejszych źródeł kartograficznych i ikonograficznych, jak również niezachowanie się materialnych pozostałości obiektu uniemożliwia dokonanie rozwarstwienia chronologicznego poszczególnych jego członów.

Wśród badaczy przedmiotu nie ma zgodności co do genezy i ewentualnych przemian architektury interesującego nas obiektu. Według L. Łbika zamek –

¹⁵⁴ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo...*, s. 160-161.

Rycina 43.

Zamek bydgoski w połowie XVII wieku – zewnętrzny mur obwodowy. Widok od południowego-wschodu

Rysunek autora

w kształcie, jakim widzimy go na rycinie Dahlbergha – został wzniesiony w toku jednej, choć wieloletniej kampanii zakończonej w połowie XIV wieku. Prace budowlane miały być prowadzone przez najętą przez króla Kazimierza Wielkiego strzeżę budowlaną z terenu państwa krzyżackiego. Od tego czasu, aż do zniszczenia w połowie XVII wieku, warownia nie miała już ulec znaczącym przemianom¹⁵⁵.

Odmienne stanowisko prezentuje B. Rogalski, według którego zabudowa twierdzy narastała ewolucyjnie, stanowiąc rezultat szeregu mniejszych, wyraźnie rozdzielonych w czasie kampanii budowlanych. Pierwotny zamek składać się miał z muru obwodowego, pojedynczego skrzydła mieszkalnego oraz ewentualnie wieży bramnej. Z czasem miano wznieść pozostałe budynki i wieże narożne¹⁵⁶.

Obie koncepcje, mimo iż z pewnością interesujące, obecnie nie są poparte przekonującymi dowodami. Budowane w tym samym czasie co bydgoski inne

¹⁵⁵ L. Łbik, *Zamek w Bydgoszczy...*, s. 138; idem, *Średniowieczna kielnia...*, s. 21.

¹⁵⁶ B. Rogalski, *Recenzja książki...*, s. 298.

nizinne zamki kazimierzowskie miały odmienną, dużo prostszą architekturę, składającą się z murów obwodowych o najczęściej czworobocznym narysie, uzupełnionych pojedynczym budynkiem mieszkalnym i czworoboczną lub cylindryczną wieżą w narożu. Do grupy tej należały warownie w Kole, Nakle, Koninie, Łęczycy, Rawie Mazowieckiej i Ostrzeszowie.

Jest kwestią bezdyskusyjną, że zamek bydgoski znacząco różnił się od budowanych równolegle zamków kazimierzowskich, z kolei brak wzmianek w XV- i XVI-wiecznych źródłach pisanych o prowadzeniu na zamku znaczących prac budowlanych każe zanegować tezę o ewolucyjnym charakterze zabudowy. Wszystko to skłania do wniosku, że warownia powstała w toku jednorazowej kampanii, widoczne jest przy tym uderzające podobieństwo do zamków krzyżackich – i to zarówno w formie, jak i samej idei założenia. Nie można zatem całkowicie odrzucić hipotezy, że pierwsze, wstępne prace przy budowie obiektu mogli podjąć Krzyżacy, okupujący Bydgoszcz w latach 1331-1337. Wzniesiono wówczas prawdopodobnie najstarszy element zabudowy, jakim była ceglana brama wjazdowa, na co wskazuje zastosowany tu wątek wendyjski, wychodzący już generalnie z użycia w tym okresie. Być może wzniesiono także fundamenty skrzydeł mieszkalnych. Po odzyskaniu Bydgoszczy przez Kazimierza Wielkiego budowę kontynuowano według zastanego schematu, wprowadzając jedynie zmiany w technice budowy murów, o czym przekonują zdjęcia ukazujące kamiennie-ceglane ściany skrzydeł mieszkalnych.

Około połowy XVII wieku umocnienia zamku wzmocniono pierścieniem nowożytnych fortyfikacji bastionowych. Modernizacja miała na celu dostosowanie średniowiecznych umocnień twierdzy do zmieniających się warunków pola walki, na którym coraz większą rolę zaczęła odgrywać artyleria, zdolna do skruszenia nawet najpotężniejszych ówczesnych murów. Aby zrozumieć militarną wartość nowo powstałych umocnień, należy pokrótce przedstawić ich genezę oraz wyjaśnić podstawowe pojęcia. Konsekwencją wzrastającego znaczenia broni palnej były zachodzące od XV wieku radykalne zmiany w budownictwie obronnym, w którym tradycyjne, średniowieczne umocnienia traciły na znaczeniu i nie dawały już wystarczającej osłony. Potrzebą chwili stało się wzmocnienie murów wałem ziemnym, który nie tylko znacznie wzmacniał ich odporność na ostrzał, ale zapewniał również korzystne warunki dla rozmieszczenia własnej artylerii. Kolejnym etapem było wprowadzenie bastionów, których konstrukcja zapewniała ograniczenie do minimum powierzchni narażonej na działanie pocisków nieprzyjaciela, maksymalną wytrzymałość na ich uderzenia, przy równoczesnym uzyskaniu możliwie wielu stanowisk dla własnej artylerii. Bastiony były niskimi, pięciobocznymi budowlami obronnymi, na których rzut składały się: dwa czoła, czyli boki zwrócone w kierunku przedpoła, dwa barki wiążące

czoła z kurtynami oraz szyja, zawarta między barkami. W zależności od potrzeb, warunków terenowych i przyjętej szkoły fortyfikacyjnej obiekty te mogły być murowane, ziemne lub o konstrukcji mieszanej. Zestawione w jednym kompleksie obronnym z kurtynami (odcinkami murów lub wałów pomiędzy bastionami) i fosami tworzyły nowożytny system bastionowy, umożliwiający osłonę ogniem wszystkich jego elementów.

Fortyfikacje bastionowe wokół bydgoskiego zamku zostały dokładnie przedstawione na planie Dahlbergha z 1657 roku (ryc. 20) i szkicu z Kopenhagi (ryc. 21). Oba źródła w analogiczny sposób odzwierciedlają ich narys. Widok Bydgoszczy z ryciny Dahlbergha (ryc. 4) ukazuje tylko południowy bastion, co jest sprzeczne z planami, jednak był to celowy zabieg autora, mający na celu uproszczenie kompozycji. Częściowo zniszczone już fortyfikacje pokazuje również rysunek Storna z 1661 roku (ryc. 5). Brak źródeł pisanych uniemożliwia dokładne datowanie interesujących nas obiektów, możemy jedynie przypuszczać, iż powstały one w latach 1632-1645 za rządów starosty Jerzego Ossolińskiego, który prowadził na zamku prace modernizacyjne¹⁵⁷. Bardziej zasadna wydaje się jednak teza, że zostały one wzniesione przez wojska szwedzkie okupujące Bydgoszcz w latach 1655-1656, tak jak Bastion Bramy Kujawskiej, fort bastionowy na przedmieściu Gdańskim i wał ziemny przy miejskim murze obronnym.

Fortyfikacje bastionowe biegły tuż przy krawędzi fosy, okalając całą przestrzeń wyspy. W jej wschodniej części znajdowały się dwa bastiony połączone krótką kurtyną, strzegące newralgicznych punktów twierdzy (ryc. 37). Pierwszy zlokalizowany był naprzeciwko Bramy Kujawskiej, przez co wraz z podobnym obiektem miejskim stanowił silny punkt obronny, strzegący nie tylko przedpola twierdzy, ale również drogi wjazdowej do miasta. Drugi, podobny bastion bronił natomiast mostu prowadzącego na zamek. Kurtyna łącząca barki obu bastionów miała długość około 50 m i prawdopodobnie w niej znajdował się wjazd do wnętrza warowni. Wskazuje na to droga łącząca środek kurtyny z wieżą bramną zamku, jak również analogie z innych tego typu fortyfikacji¹⁵⁸. Od północy załamana w kilku miejscach kurtyna biegła wzdłuż brzoju Brdy. Jej pozostałości, w postaci dobrze zachowanego muru kamiennie-ceglanego, odkryto podczas prac remontowych na bulwarze w 1936 r.¹⁵⁹ Od południa podobne

¹⁵⁷ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 11.

¹⁵⁸ Z. Pilarczyk, *Obronność Poznania w latach 1253-1793*, Warszawa – Poznań 1988, s. 160; idem, *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Poznań 1997, s. 178, 181, 186, 188.

¹⁵⁹ *Wykopaliska bydgoskie*, „Dziennik Bydgoski” nr 196, z dnia 25 VIII 1936 roku, s. 8.

umocnienia zbudowane były przy skraju fosy zamkowej. W zachodniej części wyspy znajdowały się dwa półbastiony, tworzące nieregularne dzieło rogowe. Cofnięte do wewnątrz ramiona obiektu tworzyły wolną przestrzeń, rozciągającą się w pobliżu przerzuconego nad zewnętrzną fosą mostu prowadzącego w kierunku miasta. Forma wzniesionych tutaj fortyfikacji była dobrana optymalnie, zapewniając, w przypadku południowego półbastionu, dogodny warunki do ostrzału przeprawy i znajdującej się tuż za nią bramy miejskiej, natomiast w przypadku północnego półbastionu – prowadzenie ognia w kierunku Brdy i przedmieścia Gdańskiego. Rumowisko tej części umocnień bastionowych zostało prawdopodobnie odkryte podczas prac archeologicznych prowadzonych w 1970 roku na dziedzińcu Akademii Techniczno-Rolniczej przy ulicy Grodzkiej¹⁶⁰.

Źródła ikonograficzne nie dostarczają wielu informacji pozwalających zrekonstruować wygląd bastionów, trudno także na ich podstawie wyrokować o użytym materiale. Prawdopodobnie miały one konstrukcję murawano-ziemną, w której wewnętrzny wał ziemny – narażony na zniszczenie i podmywanie przez wodę – oszkarpowany był miejscami kamienno-ceglanym murem (co stwierdzono podczas prac ziemnych). W górnej części bastionów znajdował się chodnik wałowy, umożliwiający komunikację i rozmieszczenie własnej artylerii.

Pozostałością umocnień bastionowych – zniszczonych zapewne w tym samym czasie co zamek – był dookolny wał ziemny, poświadczony przez źródła pisane przynajmniej od początku XVIII wieku. W lustracji z 1717 roku czytamy: „za wałem około zamku idącym jest stawek”¹⁶¹, natomiast w rejestrach ekonomicznych Bydgoszczy pod rokiem 1752 odnajdujemy informację o „ogrodzie pod murem między wałami”¹⁶². Należy wyjaśnić, iż mowa tutaj o terenie położonym na północ od Bramy Kujawskiej, znajdującym się pomiędzy wałem miejskim a zamkowym. Wał zamkowy przedstawiają również XVIII-wieczne źródła kartograficzne: na planie P. J. Gretha z 1774 roku (ryc. 22) jest on zaznaczony odrębnym, jaśniejszym kolorem i znajduje się tuż za krawędzią częściowo już wówczas zasypanej zewnętrznej fosy. Jeszcze wyraźniej pozostałości wału zaznaczono na planie F. W. Gretha z 1797 roku (ryc. 23), na którym został przedstawiony za pomocą kreskowania. Wał, o szerokości u szczytu około 8-10 m i niewielkiej już z pewnością wysokości, otaczał półkolem wzgórze zamkowe od wschodu, południa i zachodu. Do połowy XVIII wieku znajdował

¹⁶⁰ G. Wilke, *Pradzieje...*, s. 64, przyp. 95.

¹⁶¹ *Opisy starostwa bydgoskiego...*, s. 37.

¹⁶² *Rejestr ekonomiczne...*, s. 29.

się on zapewne także od północy, jednak budowa tam rafinerii cukru musiała doprowadzić do jego niwelacji. Należy wyjaśnić, że sam wał nigdy nie pełnił funkcji militarnych, był on bowiem tylko formą wtórną, stanowiącą skromną pozostałość po zniszczonych w czasie „potopu” nowożytnych fortyfikacjach bastionowych. W świetle takich ustaleń nie można zgodzić się z badaczami, którzy całkowicie negowali jego istnienie lub przeciwnie, czynili zeń ważny element systemu obrony twierdzy.

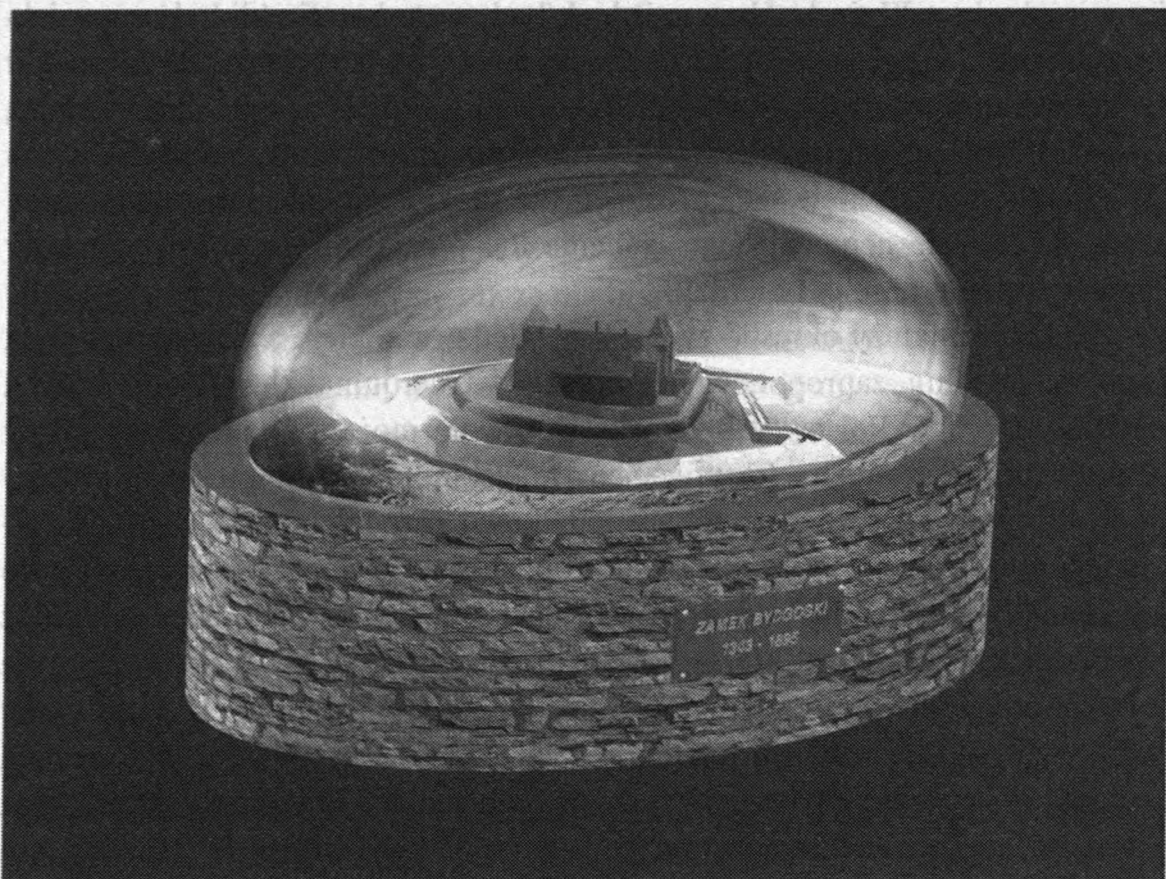
Na koniec należy określić związek pomiędzy zamkiem a położonym obok miastem. Według zaproponowanej przez B. Guerquina klasyfikacji stałych punktów oporu w Polsce¹⁶³ bydgoską warownię możemy zaliczyć do grupy zamków niesprzężonych z fortyfikacjami miejskimi. Oba kompleksy obronne – niepołączone bezpośrednio z sobą i dodatkowo przedzielone fosą – były całkowicie niezależne, choć ze względu na bliskość niewątpliwie wzajemnie się uzupełniały i wspierały w walce. Niezależność zamku podkreślała również główna droga wjazdowa, która prowadziła nie z miasta, ale z położonego na południowy wschód terenu „podzamcza”. Dopiero w XVI i XVII w. możemy zaobserwować dążność do scalenia obu członów bydgoskiej aglomeracji w spójny system obronny, czego wyrazem była budowa bramki w parkanie oraz mostu łączącego zamek z miastem¹⁶⁴. Wzniesione w połowie XVII wieku nowożytnie fortyfikacje bastionowe tworzyły już jeden system obronny, który zapewniał możliwość ostrzeliwania przedpola oraz wzajemnego wspierania się ogniem zarówno przez bastiony zamkowe, jak i podobny obiekt miejski.

Poza nazwami ulic Grodzka i Przy Zamczysku nic nie pozostało z bydgoskiego zamku. Zresztą i one nic nie mówią większości przechodniów, który nawet nie przypuszczają, co skrywa się pod ich stopami. W 2005 roku w lokalnej prasie padła ze strony Urzędu Miejskiego w Bydgoszczy deklaracja ustawienia w miejscu zamku tablicy informacyjnej. Bez wątplenia jest to inicjatywa godna pochwały, jednak w zestawieniu z podobnymi przedsięwzięciami w innych ośrodkach przejdzie ona zapewne bez większego echa.

W związku z powyższym, autor artykułu proponuje umiejscowić w rzeźbionym miejscu, na skwerze pomiędzy budynkiem PZU Życie a BRE Bankiem, nowocześnie zaprojektowaną instalację, której głównym elementem będzie model bydgoskiego zamku. Model powinien zostać wykonany w dużej skali (np. 1 : 25) i wraz ze stosownym opisem umieszczony w oświetlonej, trwałej, pleksiglasowej kopule, ustawionej na kamiennej podstawie (ryc. 44). Wykonana

¹⁶³ B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, s. 27-28.

¹⁶⁴ E. Schmidt, *Der Stadtplan Brombergs...*, s. 43.

Rycina 44.

Projekt instalacji „ZAMEK BYDGOSKI”. Model mógłby stać przy ul. Grodzkiej, pomiędzy budynkami PZU „Życie” a BRE Banku

Rysunek autora

w tej formie instalacja będzie z pewnością atrakcyjna zarówno dla mieszkańców naszego miasta jak i licznych turystów. Będzie równocześnie przypominała, że w miejscu gdzie stoimy znajdował się bydgoski zamek, należący w swoim czasie do najpotężniejszych twierdz Królestwa Polskiego.